C. JULII

CAESARIS

DE

BELLO GALLICO ET CIVILI

COMMENTARII.

ACCEDUNT LIBRI

DE BELLO

ALEXANDRINO, AFRICANO, ET HISPANIENSI.

E RECENSIONE

FRANCISCI OUDENDORPII.

CURA

JOANNIS HUNTER, LL.D.

IN ACADEMIA ANDREAPOLITANA

LITT. HUM. PROF.

EDITIO ALTERA EMENDATIOR.

TOM. II.

CUPRI FIFANORUM:

Excudebat R. Tullis, Academiae Andreanae Typographus.

APUD QUEM, ET BIBLIOPOLAS PRAECIPUOS, TUM EDINENSES, TUM LONDINENSES, VENALES PROSTANT.

M.DCCC,XIV.

C. JULII CAESARIS

COMMENTARIORUM

DE BELLO CIVILI.

LIBER I.

XLVI. HOC quum esset modo pugnatum continenter horis v, nostrique gravius a multitudine premerentur; consumtis omnibus telis, gladiis destrictis impetum adversus montem in cohortes faciunt, paucisque dejectis reliquos sese convertere cogunt. Submotis sub murum cohortibus, ac nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi dejectis atque inferioribus locis constiterat, tamen summum in jugum virtute connititur, atque, inter duas acies perequitans, commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius, ex primo hastato legionis XIV, qui propter eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat. Vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Caecilius, primipili centurio, et praeter eum centuriones IV, milites amplius CC.

XLVII. Sed haec ejus diei praefertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent: Afra-

niani, quod, quum esse omnium judicio inferiores viderentur, comminus tamen diu stetissent, et nostrorum impetum sustinuissent, et initio locum tumulumque tenuissent, quae caussa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu terga vertere coëgissent; nostri autem, quod, iniquo loco atque impari congressi numero, v horis proelium sustinuissent, quod montem gladiis destrictis adscendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coëgissent, atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt, praesidiumque ibi posuerunt.

XLVIII. Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut, nunquam illis locis majores aquas fuisse, constaret: tum autem ex omnibus montibus nives proluit, ac summas ripas fluminis superavit, pontesque ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quae res magnas difficultates exercitui Caesaris attulit. castra enim, ut supra demonstratum est, quum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio millium xxx neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur: neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant, frumentum supportare; neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus, reverti; neque maximi comitatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus autem erat anni difficillimum, quo neque frumenta in hibernis erant, neque multum a maturitate aberant: ac civitates exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexerat; reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus con-

sumserat: pecora, quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum finitimae civitates longius removerant: qui erant pabulandi aut frumentandi caussa progressi, hos levis armaturae Lusitani, peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae consectabantur, quibus erat proclive transnare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

XLIX. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus: multum ex omni provincia comportabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat, et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.

L. Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes. sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum perfici patiebantur: quod illis prohibere erat facile, tum ipsius fluminis natura, atque aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jaciebantur; atque erat difficile, eodem tempore, rapidissimo flumine, opera perficere et tela vitare.

LI. Nunciatur Afranio magnos comitatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia, cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant praeterea cujusque generis hominum millia circiter VI cum servis, liberisque; sed nullus ordo, nullum imperium certum, quum suo quisque consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent, usi superiorum temporum atque itinerum li-

centia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii, et ordinis equestris: erant legationes civitatum: erant legati Caesaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos, cum omni equitatu, IIque legionibus, Afranius de nocte proficiscitur, imprudentesque ante missis equitibus aggreditur. Celeriter tamen sese Galli equites expediunt, proeliumque committunt. Hi, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuere; sed, ubi signa legionum appropinquare coeperunt, paucis amissis, sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnae tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum; nacti enim spatium se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum atque impedimentorum non magnus numerus.

LII. His tamen omnibus annona crevit: quae fere res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri temporis timore, ingravescere consuevit. Jamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti diminuerat; atque incommoda in dies augebantur: et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio, ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur; illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad ejus amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat: ipse praesentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

LIII. Haec Afranius Petreiusque et eorum amici pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor fingebat, ut paene bellum

confectum videretur. Quibus literis nunciisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium, magnae gratulationes fiebant: multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur; alii, ut principes talem nuncium attulisse; alii, ne eventum belli exspectâsse, aut ex omnibus novissimi venisse, viderentur.

LIV. Quum in his angustiis res esset, atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent; imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cujus generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae primum ac statumina ex levi materia fiebant: reliquum corpus navium, viminibus contextum, coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devehit noctu millia passuum a castris XXII, militesque his navibus flumen transportat, continentemque ripae collem improviso occupat. Hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiatur, communit. Huc legionem postea transjicit; atque ex utraque parte pontem institutum biduo perficit. Ita comitatus, et qui frumenti caussa processerant, tuto ad se recipit, et rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die equitum magnam partem flumen transjecit: qui, inopinantes pabulatores et sine ullo dissipatos timore aggressi, quam magnum numerum jumentorum atque hominum intercipiunt: cohortibusque cetratis subsidio missis scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut praedae praesidio sint; alii, ut venientibus resistant, atque eos propellant: unamque cohortem, quae temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis, circumveniunt, atque interficiunt, incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses, usi L. Domitii consilio, naves longas expediunt, numero XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora navigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt, atque hos praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius, atque has colonis pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructa classe, magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

LVII. Erat multo inferior navium numero Brutus: sed, delectos ex omnibus legionibus, fortissimos viros, antesignanos, centuriones Caesar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris depoposcerant. Ii manus ferreas atque harpagones paraverant; magnoque numero pilorum, tragularum, reliquorumque telorum, se instruxerant. Ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum utrinque est fortissime atque acerrime: neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in armis: atque ii, modo digressi a Massiliensibus, recentem eorum pollicitationem animis continebant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses, et celeritate navium et scientia gubernatorum confisi, nostros eludebant, impetusque eorum excipiebant: et, quoad licebat latiore spatio, producta longius acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos

transcurrentes detergere, si possent, contendebant; quum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri, quod minus exercitatis remigibus, minusque peritis gubernatoribus utebantur, (qui repente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis) tum etiam gravitate et tarditate navium impediebantur: factae enim subito ex humida materia non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis navibus objiciebant: atque, injecta manu ferrea, et retenta utraque nave, diversi pugnabant, atque in hostium naves transcendebant: et, magno numero Albicorum et pastorum interfecto, partem navium deprimunt; nonnullas cum hominibus capiunt; reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium, cum iis, quae sunt captae, intereunt IX.

LIX. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nunciatur; simul, perfecto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi, perterriti virtute equitum, minus libere, minus audacter vagabantur: alias, non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur: alias, longiore circuitu, custodias stationesque equitum vitabant; aut, aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere, projectis sarcinis, fugiebant. Postremo et plures intermittere dies, et, praeter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses, et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses, et Jacetani, et Ausetani, et paucis

post diebus Illurgavonenses, qui flumen Iberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent: pollicentur; atque, omnibus undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio, et signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis v civitatibus ad amicitiam adjunctis, expedita re frumentaria, exstinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt, et Caesaris amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum xxx in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret, vadumque in eo flumine efficeret. His paene effectis, magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur; quod multum Caesar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsi iis locis excedere, et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus, quae superiore bello cum L. Sertorio steterant civitates, victae, nomen atque imperium absentis timebant; quae in amicitia manserant, Pompeii magnis affectae beneficiis, eum diligebant: Caesaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus magnaque auxilia exspectabant; et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero naves conquirere, et Octogesam adduci, jubent. Id erat oppidum positum

ad Iberum, milliaque passuum a castris aberat xx. Ad eum locum fluminis, navibus junctis pontem imperant fieri; legionesque II flumen Sicorim transducunt, castraque muniunt vallo pedum XII.

LXII. Qua re per exploratores cognita, summo labore militum Caesar, continuato diem noctemque opere in flumine avertendo, huc jam deduxerat rem, ut equites, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire; pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstare, et, quum altitudine aquae, tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum [non] impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Ibero prope effectus nunciabatur, et in Sicori vadum reperiebatur.

LXIII. Jam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque, II auxiliaribus cohortibus Ilerdae praesidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt, et cum II legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra conjungunt. Relinquebatur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet, et carperet: pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo breviore itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt, et, quum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt; et, magna multitudine circumfusa, morari atque iter impedire incipiunt.

LXIV. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant conjuncta, cernebatur, equitatûs nostri proelio novissimos illorum premi vehementer, ac nonnunquam sustinere extremum agmen, atque interrumpi: alias inferri signa, et universarum cohortium impetu nostros propelli; dein rursus conver-

sos insequi. Totis vero castris milites circulari, et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci: centuriones tribunosque militum adire, atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, ne labori suo neu periculo parceret: paratos esse sese, posse et audere ea transire flumen, qua transductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus, Caesar, etsi timebat tantae magnitudinis flumini exercitum objicere, conandum tamen atque experiendum judicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse: hos cum legione una praesidio castris relinquit. Reliquas legiones expeditas educit; magnoque numero jumentorum in flumine supra atque infra constituto transducit exercitum. Pauci ex his militibus, vi fluminis abrepti, ab equitatu excipiuntur, ac sublevantur: interiit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit, triplicemque aciem ducere incipit; ac tantum fuit in militibus studii, ut, millium VI ad iter addito circuitu, magnaque ad vadum fluminis mora interposita, eos, qui de tertia vigilia exîssent, ante horam diei IX consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, nova re perterritus, locis superioribus consistit, aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio objiciat. Rursus conantes progredi insequitur, et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt: suberant enim montes, atque a millibus passuum V itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Caesaris; praesidiisque in angustiis collocatis exercitum

itinere prohiberent, ipsi sine periculo, ac timore, Iberum copias transducerent: quod fuit illis conandum, atque omni ratione efficiendum. Sed, totius diei pugna atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit.

LXVI. Media circiter nocte iis, qui adaquandi caussa longius a castris processerant, ab equitibus correptis, fit ab his certior Caesar, duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito, signum dari jubet, et vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti, ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur, aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt, copiasque in castris continent. Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. hoc idem fit ex castris Caesaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renunciat, v millia passuum proxima intercedere itineris campestris; inde excipere loca aspera et montuosa: qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii.

LXVII. Disputatur in consilio a Petreio et Afranio, et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias veniri, quam sentirentur. Alii, quod pridie noctu conclamatum esset in castris Caesaris, argumenti sumebant loco, non posse clam exiri: circumfundi noctu equitatum Caesaris, atque omnia loca atque itinera obsideri: nocturnaque proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis, quam religioni, consulere consuêrit: at lucem mul-

tum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam afferre; quibus rebus coërceri milites, et in officio contineri, soleant. Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva, locum, quem petant, capi posse. Haec evicit in consilio sententia; et prima luce postridie constituunt proficisci.

LXVIII. Caesar, exploratis regionibus, albente coelo, omnes copias castris educit; magnoque circuitu, nullo certo itinere, exercitum ducit. nam, quae itinera ad Iberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles maximae, ac difficillimae: saxa multis locis praerupta iter impediebant; ut arma per manus necessario traderentur, militesque inermi, sublevatique alii ab aliis, magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere, et frumento prohibere, potuissent.

LXIX. Ac primo Afraniani milites, visendi caussa, laeti ex castris procurrebant, contumeliosisque vocibus prosequebantur; nec non, necessarii victus inopia coactos fugere, atque ad Ilerdam reverti: erat enim iter a proposito diversum, contrariamque in partem iri videbatur. Duces vero eorum suum consilium laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adjuvabat, quod sine jumentis impedimentisque ad iter profectos videbant, ut, non posse diutius inopiam sustinere, confiderent. Sed, ubi paullatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt, jamque primos superare regionem castrorum animadverterunt, nemo erat adeo tardus, aut fu-

giens laboris, quin statim castris exeundum, atque occurrendum, putarent. Conclamatur ad arma; atque omnes copiae, paucis praesidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad Iberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant; Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus, cohortesque in castris relictas, servare non possent; quibus, interclusis exercitu Caesaris, auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Caesar; atque, ex magnis rupibus nactus planitiem, in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, quum ab equitatu novissimum agmen premeretur, et ante se hostem videret, collem quendam nactus, ibi constitit. Ex eo loco IV cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos jubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet, et, mutato itinere, jugis Octogesam perveniret. Hunc quum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Caesaris, in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt, omnesque, ab eis circumventi, in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

LXXI. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim circumdatum undique equitatu, quum in loco aequo atque aperto confligeretur: idque ex

omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones, tribunique militum, ne dubitaret proelium committere; omnium esse militum paratissimos animos: Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse, quod suis non subvenissent; quod de colle non decederent; quod vix equitum incursus sustinerent; collatisque in unum locum signis, conferti, neque ordines neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset.

LXXII. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse; quod re frumentaria adversarios interclusisset. Cur etiam secundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam periclitaretur? praesertim quum non minus esset imperatoris, consilio superare, quam gladio. Movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat: quibus salvis atque incolumibus, rem obtineri malebat. Hoc consilium Caesaris a plerisque non probabatur; milites vero palam inter se loquebantur, quoniam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam quum vellet Caesar, sese non esse pugnaturos. Ille in sua sententia perseverat; et paullulum ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius, oblata facultate, in castra sese referunt. Caesar, praesidiis in montibus dispositis omni ad Iberum intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris, castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariae fluminisque Iberi spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant.

Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Haec consiliantibus eis, nunciatur, aquatores ab equitatu premi nostro: qua re cognita, crebras stationes disponunt equitum et cohortium alariarum, legionariasque interjiciunt cohortes, vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra munitionem, et sine timore et sine stationibus, aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur; ipsique, perficiendi operis caussa, longius progrediuntur.

LXXIV. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt, et, quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirit atque evocat. Primum agunt gratias omnes omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere: deinde imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint commissuri; et, quod non ab initio fecerint, armaque cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint, queruntur. His provocati sermonibus, fidem ab imperatore de Petreii atque Afranii vita petunt, ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse, videantur. Quibus confirmatis rebus, se statim signa translaturos confirmant: legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt. Interim alii suos in castra invitandi caussa adducunt, alii ab suis abducuntur; adeo ut una castra jam facta ex binis viderentur: compluresque tribuni militum et centuriones ad Caesarem veniunt, seque ei commendant. Idem hoc fit a principibus Hispaniae, quos illi evocaverant, et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem. Afranii

etiam filius, adolescens, de sua ac parentis sui salute cum Caesare per Sulpicium legatum agebat. Erant plena laetitia et gratulatione omnia; eorum, qui tanta pericula vitâsse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur; magnumque fructum suae pristinae lenitatis omnium judicio Caesar ferebat, consiliumque ejus a cunctis probabatur.

LXXV. Quibus rebus nunciatis Afranio, ab instituto opere discedit, seque in castra recipit; sic paratus, ut videbatur, ut, quicunque accidisset casus, hunc quieto et aequo animo ferret. Petreius vero non deserit sese; armat familiam; cum hac, et praetoria cohorte cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae caussa habere consuêrat, improviso ad vallum advolat, colloquia militum interrumpit, nostros repellit ab castris; quos deprehendit, interficit. Reliqui coëunt inter se, et, repentino periculo exterriti, sinistras sagis involvunt, gladiosque destringunt; atque ita se a cetratis equitibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi; seque in castra recipiunt, et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis, fiens Petreius manipulos circuit, militesque appellat; neu se, neu Pompeium absentem, imperatorem suum, adversariis ad supplicium tradant, obsecrat. Fit celeriter concursus in praetorium. Postulat, ut jurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos, neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in haec verba jurat ipse. Idem jusjurandum adigit Afranium: subsequuntur tribuni militum centurionesque: centuriatim producti, milites idem jurant. Edicunt, penes quem quisque sit Cae-

saris miles, ut producatur: productos palam in praetorio interficiunt. Sed plerosque hi, qui receperant, celant, noctuque per vallum emittunt. Sic terror oblatus a ducibus, crudelitas in supplicio, nova religio jurisjurandi spem praesentis deditionis sustulit, mentesque militum convertit, et rem ad pristinam belli rationem redegit.

LXXVII. Caesar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloquii venerant, summa diligentia conquiri et remitti jubet. sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt; quos ille postea magno in honore habuit: centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in tribunitium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur aegre: frumenti copiam legionarii nonnullam habebant, quod dierum XXII ab Ilerda frumentum jussi erant efferre: cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae, et corpora insueta ad onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustiis res: sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur Ilerdam reverti, quod ibi paullulum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius: quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Caesar, equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet, atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

LXXIX. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohortes novissimum agmen claudebant; pluresque in

locis campestribus subsistebant: si mons erat adscendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, desuper suos adscendentes protegebant: quum vallis aut locus declivis suberat, neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela conjiciebant; tum magno erat in periculo res. Relinquebatur, ut, quum ejusmodi locis esset appropinquatum, legionum signa consistere juberent, magnoque impetu equitatum repellerent; eo submoto, repente incitati cursu sese in valles universi demitterent, atque, ita transgressi, rursus in locis superioribus consisterent. nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos, superioribus perterritos proeliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur: quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperentur.

LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente atque paullatim proceditur, crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt; ut tum accidit. Millia enim progressi IV, vehementiusque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt: ibique una fronte contra hostem castra muniunt, neque jumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra posita, tabernaculaque constituta, et dimissos equites pabulandi caussa, animadverterunt; sese subito proripiunt, hora circiter VI ejusdem diei, et, spem nacti morae discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Qua re animadversa, Caesar relictis legionibus subsequitur; praesidio impedimentis paucas cohortes relinquit; hora X subsequi pabulatores, equitesque revocari, jubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur

acriter ad novissimum agmen, adeo ut paene terga convertant: compluresque milites, etiam nonnulli centuriones, interficiuntur. Instabat agmen Caesaris, atque universum imminebat.

LXXXI. Tum vero, neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum, data facultate, consistunt necessario, et procul ab aqua, et natura iniquo loco, castra ponunt. Sed iisdem de caussis Caesar, quae supra sunt demonstratae, proelio [amplius] non lacessit, et eo die tabernacula statui passus non est; quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu, sive interdiu, erumperent. Illi, animadverso vitio castrorum, tota nocte munitiones proferunt, castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt, totumque in ea re diem consumunt. Sed, quantum opere processerant, et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius; et praesenti malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi caussa nemo egreditur ex castris: proximo die, praesidio in castris relicto, universas ad aquam copias educunt; pabulatum emittitur nemo. His eos supplices malis haberi Caesar, et necessariam subire deditionem, quam proelio decertare, malebat. Conatur tamen eos vallo fossaque circumvenire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur, quo necessario descensuros existimabat. Illi, et inopia pabuli adducti, et quo essent ad id expeditiores, omnia sarcinaria jumenta interfici jubent.

LXXXII. In his operibus consiliisque biduum consumitur: tertio die magna jam pars operis Caesaris processerat. Illi impediendae rei caussa, hora circiter IIX, signo dato, legiones educunt, aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat,

equitatum omnem convenire jubet, aciem instruit; contra opinionem enim militum, famamque omnium, videri proelium defugisse magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de caussis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quod spatii brevitas, etiam in fugam conjectis adversariis, non multum ad summam victoriae juvare poterat: non enim amplius pedum millibus II ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat, ad incursum atque impetum militum relicta. Si proelium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de caussa constituerat, signa inferentibus resistere, prior proelio non lacessere.

LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex legionum V: tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant. Caesaris triplex: sed primam aciem quaternae cohortes ex V legionibus tenebant; has subsidiariae ternae, et rursus aliae totidem, suae cujusque legionis, subsequebantur: sagittarii funditoresque media continebantur acie: equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur: Caesar, nisi coactus, proelium non committere; ille, ut opera Caesaris impediret. Producitur tamen res; aciesque ad solis occasum continentur: inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones institutas Caesar parat perficere: illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Qua re animadversa, Caesar Germanos levis armaturae, equitumque partem, flumen transjicit, crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIV. Tandem, omnibus rebus obsessi, quar-

tum jam diem sine pabulo retentis jumentis, aquae, lignorum, frumenti, inopia colloquium petunt; et id, si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Caesare negatum, et, palam si colloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: non esse aut ipsis aut militibus succensendum, quod fidem erga imperatorem suum, Cn. Pompeium, conservare voluerunt; sed satis jam fecisse officio, satisque supplicii tulisse, perpessos omnium rerum inopiam: nunc vero, paene ut feras, circummunitos, prohiberi aqua, prohiberi ingressu; neque corpore dolorem, neque animo ignominiam, ferre posse: itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si qui locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant. Haec quam potest demississime atque subjectissime exponit.

LXXXV. Ad ea Caesar respondit: nulli omnium has partes, vel querimoniae, vel miserationis, minus convenisse: reliquos enim omnes suum officium praestitisse; se, qui etiam bona conditione, et loco et tempore aequo, confligere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui, injuria etiam accepta, suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit, conservarit, et texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint, qua in re omnium suorum vitae consulendum putarint. sic omnium ordinum partes in misericordia constitisse; ipsos duces a pace abhorruisse: eos neque induciarum jura servâsse, et homines imperitos, et per colloquium deceptos, crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimia

pertinacia atque arrogantia accidere soleat, uti eo recurrant, et id cupidissime petant, quod paullo ante contemserint: neque nunc se illorum humilitate, neque aliqua temporis opportunitate, postulare, quibus rebus opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se multos jam annos aluerint, velle dimitti: neque enim VI legiones alia de caussa missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam, neque tot tantasque classes paratas, neque submissos duces rei militaris peritos. Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum, quae propter diuturnitatem pacis nullum auxilium desiderârit. Omnia haec jampridem contra se parari: in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis praesidia rebus, et duas bellicosissimas provincias absens, tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi, in provincias mittantur: in se aetatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis probati ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia, domum revertantur, exercitumque dimittant. Quae tamen omnia et se tulisse patienter et esse laturum: neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit; sed ne illi habeant, quo contra se uti possint. proinde, ut esset dictum, provinciis excederent, exercitumque dimitterent: si id sit factum, nociturum se nemini: hanc unam atque extremam pacis esse conditionem.

LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum et jucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut,

qui aliquid, victi, incommodi exspectavissent, ultro praemium missionis ferrent. Nam, quum de loco et tempore ejus rei controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur; neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis quum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur, ut ii, qui habeant domicilium aut possessiones in Hispania, statim; reliqui ad Varum flumen dimittantur: ne quid eis noceatur, neu quis invitus sacramento dicere cogatur a Caesare, cavetur.

LXXXVII. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum, pollicetur: addit etiam, ut, quid quisque eorum in bello amiserit, quae sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restituatur: militibus, aequa facta aestimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit. Quascunque postea controversias inter se milites habuerint, sua sponte ad Caesarem in jus adierunt. Petreius atque Afranius, quum stipendium ab legionibus, paene seditione facta, flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulant; eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, II legiones suas antecedere, reliquas subsequi, jussit, ut non longo inter se spatio castra facerent; eique negotio Q. Fufium Kalenum legatum praeficit. Hoc ejus praescripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa.

LIBER II.

I. DUM haec in Hispania geruntur, C. Trebonius, legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas, turresque, ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui, navalibusque; altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex III oppidi partibus mari alluitur. Reliqua quarta est, quae aditum habeat a terra. Hujus quoque spatii pars ea, quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita, longam et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit.

II. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. Asseres enim pedum XII, cuspidibus praefixi, atque hi maximis ballistis missi, per IV ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus lignis conjunctis inter se porticus integebantur; atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX, aequandi loci caussa, facta item ex fortissimis lignis, involuta omnibus rebus, quibus ignis jactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri, atque turrium,

multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat: tum crebrae per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri et turribus inferebantur: quae facile nostri repellebant milites; magnisque ultro illatis detrimentis eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

III. Interim L. Nasidius, ab Cn. Pompeio cum classe navium XVI, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliae, imprudente atque inopinante Curione, pervehitur: appulsisque Messanam navibus, atque inde, propter repentinum terrorem, principum ac senatus fuga facta, ex navalibus eorum unam deducit. Hac adjuncta ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit; praemissaque clam navicula Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit, eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant.

IV. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant, summaque industria armaverant, (remigum gubernatorumque magna copia suppetebat) piscatoriasque adjecerant, atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverunt. Tali modo instructa classe, omnium seniorum, matrum familiae, virginum, precibus et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim fit vitio naturae, ut invisis, latitantibus, atque incognitis rebus magis confidamus, vehementiusque exterreamur; ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti

idoneum ventum, ex portu exeunt, et Tauroënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt, ibique naves expediunt: rursusque se ad confligendum animo confirmant, et consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

V. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero: nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium accesserant VI. Has superioribus refecerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque, suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus eos proficiscitur. Facile erat ex castris C. Trebonii, atque omnibus superioribus locis, prospicere in urbem, ut omnis juventus, quae in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis, cum liberis, atque uxoribus, publicisque custodiis, aut ex muro ad coelum manus tenderent, aut templa deorum immortalium adirent, et, ante simulacra projecti, victoriam ab diis exposcerent. Neque erat quisquam omnium, quin in ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. nam et honesti ex juventute, et cujusque aetatis amplissimi, nominatim evocati, atque obsecrati, naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent; si superavissent vel domesticis opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

VI. Commisso proelio, Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed, memores eorum praeceptorum, quae paullo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et, quibus in pugna vitae periculum

acciderct, non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque nostris paullatim navibus, et artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur, et, si quando nostri, facultatem nacti, ferreis manibus injectis, navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero, conjuncti Albicis, comminus pugnando deficiebant; neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum multa nostris de improviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant; conspicataeque naves triremes II navem D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant: sed tantum, re provisa, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illae adeo graviter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraeque ex concursu laborarent; altera vero, praefracto rostro, tota collabefieret. Qua re animadversa, quae proximae ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt, celeriterque pugna excesserunt: non enim has aut conspectus patriae, aut propinquorum praecepta, ad extremum vitae periculum adire cogebant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe V sunt depressae, IV captae, I cum Nasidianis profugit: quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una, praemissa Massiliam hujus nuncii perferendi gratia, quum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit; ac, re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs

ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequius ad defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse praesidio posse, si pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent: quam primo ad repentinos incursus humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua major oppresserat vis, propugnabant: hinc ad repellendum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat haec quoquo versus pedes xxx; sed parietum crassitudo pedes v. Postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita sollertia, inventum est, magno esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

IX. Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem; eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extenta parietum structura tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, laterculo adstruxerunt: supraque eum locum duo tigna transversa injecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quae turri tegimento esset futura: supraque ea tigna directo transversas trabes injecerunt, easque axibus religaverunt. Has trabes paullo longiores atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt, ut esset, ubi tegimenta praependere possent, ad defendendos ictus ac repellendos, quum inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium nocere posset:

centonesque insuper injecerunt, ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. Storias autem ex funibus anchorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas IV pedes, fecerunt: easque, ex III partibus, quae ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim praependentes religaverunt; quod unum genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex contignatione prima suspendere ac tollere coeperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra haec tegimenta abditi atque muniti, parietes lateribus exstruebant; rursusque alia prehensione ad aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primo, tecta extremis lateribus instruebant; exque ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tuto, ac sine ullo vulnere ac periculo, VI tabulata exstruxerunt: fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

X. Ubi ex ea turri, quae circum essent, opera tueri se posse confisi sunt, musculum pedum LX longum ex materia bipedali, quem a turri lateritia ad hostium turrim murumque perducerent, facere instituerunt; cujus musculi haec erat forma. Duae primum trabes in solo, aeque longae, distantes inter se pedes IV, collocantur, inque eis columellae pedum in altitudinem V defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio conjungunt, ubi tigna,. quae musculi tegendi

caussa ponant, collocentur. Eo super tigna bipedalia injiciunt; eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum, trabesque extremas, quadratas regulas, IV patentes digitos, defigunt, quae lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigato, atque ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis collocatae, lateribus lutoque musculus, ut ab igni, qui ex muro jaceretur, tutus esset, contegitur. Super lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne, tectum vineis, ad ipsam turrim perficiunt; subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis subjectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio jungatur.

XI. Quo malo perterriti subito, oppidani saxa, quam maxima possunt, vectibus promovent, praecipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae sustinet, et, quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas taeda ac pice refertas incendunt, easque de muro in musculum devolvunt. Involutae labuntur; delapsae ab lateribus, longuriis furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis tormentisque defenditur: hostes ex muro ac turribus submoventur: non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis, repentina ruina pars ejus turris concidit, pars reliqua consequens procumbebat.

XII. Tum hostes, turris repentina ruina commoti,

inopinato malo turbati, deorum ira perculsi, urbis direptione perterriti, inermes cum infulis sese porta foras universi proripiunt; ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit; militesque, aversi a proelio, ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt universi se ad pedes projiciunt: orant, ut adventus Caesaris exspectetur: captam suam urbem videre, opera perfecta, turrem subrutam; itaque a defensione desistere: nullam exoriri moram posse, quo minus, quum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe praedae in urbem irrumperent, urbemque delerent. Haec atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia fletuque pronunciantur.

XIII. Quibus rebus commoti, legati milites ex opere deducunt, oppugnatione desistunt, operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia facto, adventus Caesaris exspectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt: Caesar enim per literas Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites, et defectionis odio, et contemtione sui, et diutino labore, omnes puberes interficerent, quod se facturos minabantur: aegreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent; graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

XIV. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quaerunt: interjectisque aliquot

diebus, nostris languentibus, atque animo remissis, subito, meridiano tempore, quum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita contectaque essent; portis se foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta, flammam conciperent, et prius haec omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri, repentina fortuna permoti, arma, quae possunt, arripiunt: alii ex castris sese incitant: fit in hostes impetus; sed muro, sagittis, tormentisque, fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt; ibique musculum turrimque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor, hostium perfidia, et vi tempestatis, puncto temporis interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die: eandem nacti tempestatem, majori cum fiducia ad alteram turrem aggeremque eruptione pugnaverunt, multumque ignem intulerunt. Sed, ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita, proximi diei casu admoniti, omnia ad defensionem paraverant. Itaque, multis interfectis, reliquos, infecta re, in oppidum repulerunt.

XV. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo majore studio militum administrare et reficere instituit. Nam, ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt, induciisque per scelus violatis, suam virtutem irrisui fore perdoluerunt; quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis, et convectis; aggerem novi generis, atque inauditum, ex lateritiis duobus muris, senum pedum

crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, aequa fere latitudine, atque ille congestus ex materia fuerat agger. Ubi aut spatium inter muros, aut imbecillitas materiae postulare videretur, pilae interponuntur, transversaria tigna injiciuntur, quae firmamento esse possint; et, quidquid est contignatum, cratibus consternitur, cratesque luto integuntur. Sub tecto miles, dextera ac sinistra muro tectus, adversus plutei objectu, operi quaecunque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum sollertia et virtute militum brevi reconcinnatur. Portae, quibus locis videtur, eruptionis caussa in muro relinquuntur.

XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longoque spatio refici non posse sperâssent, paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset, neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus, noceri posset; eodemque exemplo sentiunt, totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumiri posse, sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, quum paene inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur, ac tela manu conjicerentur; suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire; parique conditione ex muro ac turribus bellandi data, virtute se nostris adaequare non posse intelligunt: ad easdem deditionis conditiones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania, initio, cognitis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompeianis rebus, amicissime de Caesare loquebatur: praeoccupatum, sese, legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide: necessitudinem quidem sibi nihil

lo minorem cum Caesare intercedere; neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae. Haec omnibus ferebat sermonibus; neque se in ullam partem movebat. Postea vero, quum Caesarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque exspectari, et consentire omnem citeriorem provinciam; quaeque postea acciderant de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit; atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat: se quoque ad motum fortunae movere coepit.

XVIII. Dilectum habuit tota provincia; legionibus completis II, cohortes circiter XXX alarias addidit; frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret; naves longas X Gaditanis, ut facerent, imperavit; complures praeterea in Hispali faciendas curavit; pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gades contulit. Eo VI cohortes praesidii caussa ex provincia misit; Caiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis caussa venerat, missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit: arma omnia privata ac publica in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Caesarem conciones. Saepe ex tribunali praedicavit, adversa Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse: haec se certis nunciis, certis auctoribus, comperisse. Quibus rebus perterritos, cives Romanos ejus provinciae sibi ad rempublicam administrandam HS. CLXXX, et argenti pondo XX millia, tritici modios CXX millia polliceri,

coëgit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, iis graviora onera injungebat, praesidiaque eo deducebat; et judicia in privatos reddebat: qui verba atque orationem adversus rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat: provinciam omnem in sua et Pompeii verba jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum parabat. Ratio autem haec erat belli, ut se cum II legionibus Gades conferret; naves frumentumque omne ibi contineret: provinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat. In insula, frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere; quod magna esse Pompeii beneficia, et magnas clientelas, in citeriore provincia sciebat.

XIX. Itaque, duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse cum DC equitibus magnis itineribus progreditur, edictumque praemittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam mitteret; nullusve civis Romanus paullo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit, custodias vigiliasque in turribus muroque disposuit. Cohortes II, quae colonicae appellabantur, quum eo casu venissent, tuendi oppidi caussa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius provinciae civitas, deductis III in arcem oppidi cohortibus a Varrone praesidio, per se cohortes ejecit, portasque praeclusit.

XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gades contenderet, ne itinere aut transjectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso ei paullo longius literae a Gadibus redduntur; simul atque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari servarent. Hoc inito consilio, denunciavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum, Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex II legionibus, quae vernacula appellabatur, ex castris Varronis, adstante et inspectante ipso, signa sustulit, seseque Hispalim recepit, atque in foro et porticibus sine maleficio consedit. quod factum adeo ejus conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus, Varro, quum, itinere converso, sese Italicam venturum promisisset, certior ab suis factus est, praeclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Caesarem mittit, paratum se esse, legionem, cui jusserit, tradere. Ille ad eum Sex. Caesarem mittit, atque huic tradi jubet. Tradita legione, Varro Cordubam ad Caesarem venit: relatis ad eum publicis cum fide rationibus, quod penes eum est pecuniae, tradit, et, quod ubique habeat frumenti ac navium, ostendit.

XXI. Caesar, concione habita Cordubae, omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod praesidia expulissent; Gaditanis, quod conatus

adversariorum infregissent, seseque in libertatem vindicâssent; tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii caussa venerant, quod eorum consilia suâ virtute confirmâssent: pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos, liberius locutos, hanc poenam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis privatisque praemiis, reliquos in posterum bona spe complet; biduumque Cordubae commoratus Gades proficiscitur: pecunias monumentaque, quae ex fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provinciae Q. Cassium praeficit; huic IV legiones attribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris adventum exspectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit, pedibusque Narbonem, atque inde Massiliam, pervenit. Ibi legem de dictatore latam, seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore, cognoscit.

XXII. Massilienses, omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, bis proelio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus, (panico enim vetere, atque hordeo corrupto, omnes alebantur, quod, ad hujusmodi casus antiquitus paratum, in publicum contulerant) dejecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus III compa-

ratis, ex quibus II familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspicatae naves, quae, jussu Bruti, consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis anchoris, sequi coeperunt. Ex iis, unum ipsius navigium contendit, et fugere perseveravit, auxilioque tempestatis ex conspectu abiit; duo, perterrita concursu nostrarum navium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt: naves ex portu navalibusque educunt: pecuniam ex publico tradunt. Quibus rebus confectis, Caesar, magis eos pro nomine et vetustate, quam pro meritis in se civitatis, conservans, II ibi legiones praesidio relinquit; ceteras in Italiam mittit: ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam profectus, ex Sicilia, et jam ab initio copias P. Attii Vari despiciens, II legiones ex IV, quas a Caesare acceperat, et D equites transportabat: biduoque et noctibus III navigatione consumtis appellit ad eum locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupeis passuum XXII millia, habetque non incommodam aestate stationem, et duobus eminentibus promontoriis continetur. Hujus adventum L. Caesar filius cum X longis navibus ad Clupeum praestolans, quas naves Uticae, ex praedonum bello subductas, P. Attius reficiendas hujus belli caussa curaverat, veritusque navium multitudinem ex alto refugerat; appulsaque ad proximum littus trireme constrata, et in littore relicta, pedibus Adrumetum profugerat. Id oppidum C. Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae Caesaris naves ejus fuga Adrumetum se receperunt. Hanc sequutus M. Rufus quaestor

navibus XII, quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in littore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIV. Curio Marcum Uticam navibus praemittit; ipse eodem cum exercitu proficiscitur, biduique iter progressus ad flumen Bagradam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit; ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda Corneliana, quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed tamen paullo leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paullo amplius passuum mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius; lateque is locus restagnat: quem si qui vitare voluerit, VI millium circuitu in oppidum perveniet.

XXV. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspicit, muro oppidoque conjuncta ad portam, quae appellatur Bellica, admodum munita natura loci: una ex parte ipso oppido Utica, altera theatro, quod est ante oppidum, substructionibus ejus operis maximis aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit, multa undique portari atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur; huc equitatum mittit, ut diriperet, atque haberet loco praedae: eodemque tempore his rebus subsidio DC equites Numidae ex oppido, peditesque CD, mittuntur a Varo, quos auxilii caussa rex Juba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompeio et simultas cum Curione intercedebat; quod tribunus plebis legem

promulgaverat, qua lege regnum Jubae publicaverat. Concurrunt equites inter se, neque vero primum impetum nostrorum Numidae ferre potuerunt; sed, interfectis circiter cxx, reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronunciare onerariis navibus jubet, quae stabant ad Uticam, numero circiter cc, se in hostium habiturum loco, qui non ex vestigio ad castra Corneliana vela direxisset. Qua pronunciatione facta, temporis puncto, sublatis anchoris, omnes Uticam relinquunt, et, quo imperatum est, transeunt: quae res omnium rerum copia complevit exercitum.

XXVI. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recepit, atque universi exercitus conclamatione imperator appellatur; posteroque die Uticam exercitum ducit, et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nunciant, magna auxilia equitum peditumque, ab rege missa, Uticam venire: eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei, Curio, permotus, praemittit equites, qui primum impetum sustineant, ac morentur: ipse, celeriter ab opere deductis legionibus, aciem instruit. Equites committunt proelium: et prius, quam plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis, impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per littora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

XXVII. Proxima nocte centuriones Marsi II ex castris Curionis, cum manipularibus suis XXII, ad Attium Varum perfugiunt. Hi, seu vere, quam habue-

rant, opinionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt, (nam quae volumus, et credimus libenter; et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus) confirmant quidem certe, totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime opus esse, in conspectum exercitum venire, et colloquendi dare facultatem. Qua opinione adductus, Varus postero die mane legiones ex castris educit: facit idem Curio; atque una, valle non magna interjecta, suas uterque copias instruit.

XXVIII. Erat in exercitu Vari Sextus Quinctilius Varus, quem fuisse Corfinii supra demonstratum est. Hic, dimissus a Caesare, in Africam venerat: legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines manipulique constarent. Hanc nactus appellationis caussam, Quinctilius circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites, coepit, ne primi sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna, eademque in obsidione perpessi; neu pro iis pugnarent, a quibus contumelia perfugae appellarentur. His pauca ad spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, exspectare deberent. Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio: atque ita suas uterque copias reducit.

XXIX. Atque in castris Curionis magnus omnium incessit timor; nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur: unusquisque enim opiniones fingebat, et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures

permanaverat, atque alius alii tradiderat, plures auctores ejus rei videbantur. [Civile bellum; genus hominum, quod liceret libere facere, et sequi, quod vellet; legiones eae, quae paullo ante apud adversarios fuerant; nam etiam Caesaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam diversis partibus conjuncta. Neque enim ex Marsis Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis; commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant: nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.]

XXX. Quibus de caussis consilio convocato, de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae conandum omnibus modis, castraque Vari oppugnanda, censerent: quod, hujusmodi militum consiliis, otium maxime contrarium esse arbitrarentur. Postremo praestare dicebant, per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam, desertos et circumventos ab suis, gravissimum supplicium pati. Porro erant, qui censerent de tertia vigilia in castra Corneliana recedendum, ut, majore spatio temporis interjecto, militum mentes sanarentur; simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

XXXI. Curio, utrumque improbans consilium, quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse, dicebat; hos turpissimae fugae rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare. "Qua enim," inquit, "fiducia, et opere et natura loci "munitissima castra expugnari posse, confidimus? aut "vero quid proficimus, si, accepto magno detrimento, "ab oppugnatione castrorum discedimus? quasi non et

"felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam "imperatoribus, et res adversae odia, concilient. Cas"trorum autem mutatio quid habet, nisi turpem fugam "et desperationem omnium, et alienationem exerci"tus? nam neque pudentes suspicari oportet, sibi "parum credi; neque improbos scire, sese timeri: "quod illis licentiam timor augeat noster, his studia "deminuat. Quod si jam," inquit, "haec explorata "habemus, quae de exercitus alienatione dicuntur; "quae quidem ego aut omnino falsa, aut certe mi"nora opinione, esse confido: quanto haec dissimu"lare et occultare, quam per nos confirmari, prae"stet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus "incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis au"geamus? At etiam, ut media nocte proficisca"mur, addunt: quo majorem, credo, licentiam ha"beant, qui peccare conentur. namque hujusmodi "res aut pudore aut metu tenentur, quibus rebus "nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum "animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam; ne"que tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia "prius experienda arbitror: magnaque ex parte jam "me una vobiscum de re judicium facturum confido."

XXXII. Dimisso consilio, concionem advocat militum: commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar; ut magnam partem Italiae beneficio atque auctoritate eorum suam fecerit. "Vos enim, "vestrumque factum," inquit, "omnia deinceps mu"nicipia sunt secuta, neque sine caussa et Caesar a"micissime de vobis, et illi gravissime, judicaverunt. "Pompeius enim, nullo proelio pulsus, vestri facti "praejudicio demotus, Italia excessit: Caesar me, "quem sibi carissimum habuit, provinciamque Sici-

"liam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire, et vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere judicant; in eorum potestatem veniatis, qui se per vos periisse existimant? An vero in Hispania res gestas Caesaris non audîstis? duos pulsos exercitus? duos superatos duces? duas receptas provincias? haec acta diebus XL, quibus in conspectu adversariorum venerit Caesar? An, qui incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant: vos autem, incerta victoria Caesarem secuti, dijudicata jam belli fortuna, victum sequamini, quum vestri officii praemia percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt, et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos projecit ille? non sibi clam vobis salutem fuga petivit? non, proditi per illum, Caesaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere quî potuit; quum, projectis fascibus, et deposito imperio, privatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio; ut, eo neglecto sacramento, quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod deditione ducis, et capitis deminutione, sublatum est. At, credo, si Caesarem probatis, in me offenditis, qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra exspectatione leviora. sed tamen sui laboris milites semper eventu belli praemia petiverunt; qui qualis sit futurus, ne vos

" quidem dubitatis. Diligentiam quidem nostram, aut " quem ad finem adhuc res processit, fortunamque cur " praeteream? An poenitet vos, quod salvum atque " incolumem exercitum, nulla omnino nave desidera- " ta, transduxerim? quod classem hostium primo im- " petu adveniens profligaverim? quod bis per biduum " equestri proelio superaverim? quod ex portu sinu- " que adversariorum cc naves onerarias adduxerim, " eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere, " neque navibus, commeatu juvari possint? Hac vos " fortuna, atque his ducibus repudiatis, Corfiniensem " ignominiam, an Italiae fugam, an Hispaniarum de- " ditionem, an Africi belli praejudicia sequimini? E- " quidem me Caesaris militem dici volui; vos me im- " peratoris nomine appellavistis: cujus si vos poeni- " tet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum " restituite nomen, ne ad contumeliam honorem de- " disse videamini."

XXXIII. Qua oratione permoti, milites crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur; discedentem vero ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu dubitet proelium committere, et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium voluntate, et opinione, consensu suo constituit Curio, quum primum sit data potestas, proelio rem committere. Postero die productos, eodem loco, quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive sollicitandi milites, sive aequo loco dimicandi, detur occasio, ne facultatem praetermittat.

XXXIV. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magno, at difficili et arduo

adscensu. Hanc, uterque, si adversariorum copiae transire conarentur, exspectabat, quo aequiore loco proelium committeret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus omnis, et una levis armaturae interjecti complures, quum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortes mittit: quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed, admissis equis, ad suos refugerunt. Relicti ab his, qui una procurrerant, levis armaturae circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat. Tum Rebilus, legatus Caesaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, Perterritum, inquit, hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis opportunitate? Ille, unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmâssent, sequi sese jubet, et praecurrit ante omnes: adeoque erat impedita vallis, ut in adscensu, nisi sublevati a suis, primi non facile eniterentur. Sed praeoccupatus animus Attianorum militum timore, et fuga et caede suorum, nihil de resistendo cogitabat; omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quam telum adjici posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit, seque in castra recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius, Pelignus quidam, ex infimis ordinibus de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magna voce Varum nomine appellans requirebat; uti unus esse ex ejus militibus, et monere aliquid velle, ac dicere, videretur. Ubi ille, saepius appellatus, adspexit ac restitit, et, quis esset, aut quid vellet, quaesivit; humerum

apertum gladio appetit, paullumque abfuit, quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficitur. Hac fugientium multitudine ac turba portae castrorum occupantur, atque iter impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quam in proelio aut fuga, intereunt, neque multum abfuit, quin etiam castris expellerentur: ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed, quum loci natura et munitio castrorum aditum prohibebat, tum, quod, ad proelium egressi, Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus praeter Fabium incolumibus, ex numero adversariorum circiter DC interfectis, ac M vulneratis: qui omnes discessu Curionis, multique praeterea, per simulationem vulnerum, ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re animadversa, Varus, et terrore exercitus cognito, buccinatore in castris et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

XXXVI. Postero die Curio Uticam obsidere et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli diuturnitate otii: Uticenses pro quibusdam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi: conventus is, qui ex variis generibus constaret: terror ex superioribus proeliis magnus. Itaque de deditione omnes palam loquebantur, et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. Haec quum agerentur, nuncii, praemissi ab rege Juba, venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent, et de custodia ac defensione urbis hor-

tarentur. Quae res eorum perterritos animos confirmavit.

XXXVII. Nunciabantur haec eadem Curioni: sed aliquamdiu fides fieri non poterat; tantam habebat suarum rerum fiduciam: jamque Caesaris in Hispania res secundae in Africam nunciis ac literis perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se regem nisurum existimabat. Sed, ubi certis auctoribus comperit, minus v et xx millibus longe ab Utica ejus copias abesse, relictis munitionibus, sese in castra Corneliana recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre, coepit, statimque in Siciliam misit, uti II legiones reliquusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, natura, et loci munitione, et maris propinquitate, et aquae et salis copia, cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio reliquas copias exspectare, et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Jubam, revocatum finitimo bello, et controversiis Leptitanorum, restitisse in regno; Saburam, ejus praefectum, cum mediocribus copiis missum, Uticae appropinquare. His auctoribus temere credens, consilium commutat, et proelio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae. His rebus impulsus, equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit ad flumen Bagradam, quibus praeerat Sabura, de quo

ante erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequebatur, et VI millium passuum intervallo Sabura consederat. Equites missi nocte iter conficiunt, imprudentes atque inopinates hostes aggrediuntur: Numidae enim, quadam barbara consuetudine, nullis ordinibus passim consederant. Hos, oppressos somno et dispersos, adorti, magnum eorum numerum interficiunt: multi perterriti profugiunt. Quo facto, ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducunt.

XXXIX. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus V castris praesidio relictis. Progressus millia passuum VI, equites convenit, rem gestam cognovit; ex captivis quaerit, quis castris ad Bagradam praesit: respondent, Saburam. Reliqua, studio itineris conficiendi, quaerere praetermittit; proximaque respiciens signa, "Videtisne," inquit, "milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerint? Proinde ad praedam, ad gloriam, properate, ut jam de praemiis vestris, et de referenda gratia, cogitare incipiamus." Erant per se magna, quae gesserant equites, praesertim, quum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur: haec tamen ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur; capti homines equitesque producebantur: ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese; iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri

posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant, atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur.

XL. Juba, certior factus a Sabura de nocturno proelio, II millia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae caussa circum se habere consuêrat, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburae submittit: ipse cum reliquis copiis elephantisque LX lentius subsequitur, suspicatus, praemissis equitibus, ipsum affore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit, atque his imperat, ut simulatione timoris paullatim cedant, ac pedem referant: sese, quum opus esset, signum proelii daturum, et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.

XLI. Quibus ex locis quum longius esset progressus, confecto jam labore exercitu, XVI millium spatio constitit. Dat suis signum Sabura, aciem constituit, et circumire ordines atque hortari incipit: sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio, suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant: ne militibus quidem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat: sed ii erant numero CC, reliqui in itinere substiterant. Hi quamcunque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant: sed neque longius fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare, poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram, et aversos proterere, inci-

pit. Quum cohortes ex acie procurrissent, Numidae, integri, celeritate impetum nostrorum effugiebant; rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant, et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere ordinesque servare, neque procurrere et casum subire, tutum videbatur. Hostium copiae, submissis ab rege auxiliis, crebro augebantur. Nostros vires lassitudine deficiebant: simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri, poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi, de sua salute desperantes, ut extremo vitae tempore homines facere consuêrunt, aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

XLII. Curio, ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas neque preces audiri intelligit, unam, ut miseris in rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus, proximos colles capere universos, atque eo signa inferri, jubet. Hos quoque praeoccupat missus a Sabura equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt, et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius, praefectus equitum, cum paucis equitibus circumsistens, ut fuga salutem petat, atque in castra contendat; et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, nunquam se, amisso exercitu, quem a Caesare fidei commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum, confirmat; atque ita proelians interficitur. Equites perpauci ex proelio se recipiunt. sed ii, quos ad novissimum agmen, equorum reficiendorum caussa, sub-

stitisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa, sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

XLIII. His rebus cognitis, M. Rufus quaestor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur: magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad littus appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii, adesse copias Jubae, dicerent, alii, cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientium cernere, quarum rerum nihil omnino acciderat; alii, classem hostium celeriter advolaturam, suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant. Horum fuga navium onerariarum magistros incitabat: pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant. sed tanta erat, completis littoribus, contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propius adire tardarentur.

XLIV. Quibus rebus accidit, ut pauci milites, patresque familiae, qui aut gratia aut misericordia valerent, aut naves adnare possent, recepti, in Siciliam incolumes pervenirent. Reliquae copiae, missis ad Varum noctu, legatorum numero, centurionibus, sese ei dediderunt. Quorum cohortes militum postero die ante oppidum, Juba, conspicatus, suam esse praedicans praedam, magnam partem eorum interfici jussit: paucos electos in regnum remisit. Quum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur, neque resistere auderet; ipse, equo in oppidum vectus, prosequen-

tibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius, et Licinius Damasippus, paucis diebus, quae fieri vellet Uticae, constituit atque imperavit: diebus aeque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

LIBER III.

I. DICTATORE habente comitia Caesare, consules creantur Julius Caesar et P. Servilius, is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, quum fides tota Italia esset angustior, neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur: per eos fierent aestimationes possessionum, et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuissent, atque eae creditoribus traderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem, esse aptissimum existimavit. Item, praetoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus, nonnullos, ambitûs Pompeia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompeius habuerat, (quae judicia, aliis audientibus judicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta) in integrum restituit; qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem: statuerat enim, hos prius judicio populi debere restitui, quam suo beneficio vi-

deri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia, aut arrogans in praeripiendo populi beneficio, videretur.

II. His rebus, et feriis Latinis, comitiisque omnibus perficiendis XI dies tribuit, dictaturaque se abdicat, et ab urbe proficiscitur, Brundisiumque pervenit. Eo legiones XII, equitatum omnem, venire jusserat. sed tantum navium reperit, ut anguste XV millia legionariorum militum, D equites, transportare possent. Hoc unum, inopia navium, Caesari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque eae ipsae copiae hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

III. Pompeius, annuum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice, Aegypto, classem coëgerat, magnam omnibus locis aedificandam curaverat; magnam, imperatam Asiae, Syriae, regibusque omnibus, et dynastis, et tetrarchis, et liberis Achaiae populis, pecuniam exegerat; magnam societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat.

IV. Legiones effecerat civium Romanorum IX; V ex Italia, quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, gemellam appellabat; unam ex Creta et Macedonia, ex veteranis militibus, qui, dimissi a superioribus imperatoribus, in iis provinciis consederant; II ex Asia, quas Lentulus consul conscribendas curaverat. Praeterea magnum nu-

merum ex Thessalia, Boeotia, Achaia, Epiroque, supplementi nomine in legiones distribuerat. His Antonianos milites admiscuerat. Praeter has exspectabat cum Scipione ex Syria legiones II; saggittarios ex Creta, Lacedaemone, Ponto, atque Syria, reliquisque civitatibus, III millia numero, habebat; funditorum cohortes sexcenarias II; equitum VII millia, ex quibus DC Gallos Dejotarus adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappadocia: ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat, et Sadalam filium miserat. Ex Macedonia CC erant, quibus Rhascypolis praeerat, excellenti virtute: D ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii caussa apud regem Ptolomaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; DCCC, quos ex servis suis pastorumque suorum coëgerat: CCC Tarcondarius Castor et Donilaus ex Gallograecia dederant. Horum alter una venerat, alter filium miserat. CC ex Syria a Comageno Antiocho, cui magna praemia Pompeius tribuit, missi erant. in his plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos, partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedonas, Thessalos, ac reliquarum gentium et civitatum, adjecerat: atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Aegypto, Creta, Cyrenis, reliquisque regionibus, comparaverat: hiemare Dyrrhachii, Apolloniae, omnibusque oppidis maritimis, constituerat, ut mare Caesarem transire prohiberet; ejusque rei caussa omni ora maritima classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pompeius filius; Asiaticis D. Laelius, et C. Triarius; Syriacis C. Cassius; Rhodiis C. Mar-

cellus cum C. Coponio; Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

VI. Caesar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites, quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum posset imponi; omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent: conclamantibus omnibus, imperaret, quod vellet; quodcunque imperavisset, se aequo animo esse facturos; pridie Nonas Januarias naves solvit, impositis, ut supra demonstratum est, legionibus VII. Postridie terram attigit Cerauniorum. Saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem, et portus omnes timens, quos teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum, qui appellatur Palaeste, omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.

VII. Erat Orici Lucretius Vespillo, et Minucius Rufus, cum Asiaticis navibus XIIX, quibus jussu D. Laelii praeerant; M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae. Sed neque ii, sibi confisi, ex portu prodire sunt ausi, quum Caesar omnino XII naves longas praesidio duxisset, in quibus erant constratae IV: neque Bibulus, impeditis navibus, dispersisque remigibus, satis mature occurrit, quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus, naves eadem nocte Brundisium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equitatusque transportari possent. Huic officio prae-

positus erat Fufius Kalenus, legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed, serius a terra provectae, naves, neque usae nocturna aura, in redeundo offenderunt. Bibulus enim, Corcyrae certior factus de adventu Caesaris, sperans, alicui se parti onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit; et, nactus circiter xxx, in eas indiligentiae suae ac doloris iracundia erupit, omnesque incendit; eodemque igne nautas dominosque navium interfecit, magnitudine poenae reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio, a Salonis ad Orici portum, stationes littoraque omnia longe lateque classibus occupavit: custodiisque diligentius dispositis ipse gravissima hieme in navibus excubabat, neque ullum laborem aut munus despiciens, neque subsidium exspectans, si in Caesaris complexum venire posset.

IX. Discessu Liburnarum, ex Illyrico M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi concitatis Dalmatis, reliquisque barbaris, Issam a Caesaris amicitia avertit: conventum Salonis quum neque pollicitationibus, neque denunciatione periculi, permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura et colle munitum. Sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt: et, quum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt; et, praesectis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinis castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. Illi, omnia perpeti parati, maxime a re frumentaria laborabant.

Quare, missis ad Caesarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant; et, longo interposito spatio, quum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi, manu facta, cum iis, quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt. His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia, et quarta, et deinceps reliqua: omnibusque eos castris expulerunt; et, magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. Hic fuit oppugnationis exitus. Jamque hiems appropinquabat, et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata oppugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

X. Demonstravimus, L. Vibullium Rufum, Pompeii praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris, atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum judicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret: eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intelligebat. Erat autem haec summa mandatorum: debere utrumque pertinaciae finem facere, et ab armis discedere, neque amplius fortunam periclitari: satis esse magna utrinque incommoda accepta, quae pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent. Illum, Italia expulsum, amissa Sicilia, et Sardinia, duabusque Hispaniis, et cohortibus in Italia atque Hispania civium Romanorum C atque XXX: se, morte Curionis, et detrimento Africani exercitus tanto, mi-

litumque deditione ad Corcyram. Proinde sibi ac reipublicae parcerent: quantum in bello fortuna posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret, et pares ambo viderentur: si vero alteri paullum modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur; neque fore aequa parte contentum, qui se omnia habiturum confideret. Conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab senatu et a populo peti debere: interea et reipublicae et ipsis placere oportere, si uterque in concione statim juravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis, auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque judicio fore utrumque contentum. Haec quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.

XI. Vibullius, his expositis a Caesare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Caesaris Pompeium fieri certiorem, uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet: atque ideo, continuato et nocte et die itinere, atque mutatis ad celeritatem jumentis, ad Pompeium contendit, ut adesse Caesarem omnibus copiis nunciaret. Pompeius erat eo tempore in Candavia; iterque ex Macedonia in hiberna, Apolloniam Dyrrhachiumque, habebat. sed, re nova perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum proficiscitur. Quo quum venisset, L. Torquatus, qui, jussu Pompeii, oppido praeerat, praesidiumque ibi Parthinorum habebat,

conatus portis clausis oppidum defendere; quum Graecos murum adscendere, atque arma capere, juberet, illi autem se contra imperium populi Romani pugnaturos esse negarent; oppidani autem etiam sua sponte Caesarem recipere conarentur; desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit, et se atque oppidum Caesari dedidit, incolumisque ab eo conservatus est.

XII. Recepto Caesar Orico, nulla interposita mora, Apolloniam proficiscitur. Ejus adventu audito, L. Staberius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem, atque eam munire, obsidesque ab Apolloniatibus exigere, coepit. Illi vero daturos se negare; neque portas consuli praeclusuros; neque sibi judicium sumturos contra, atque omnis Italia populusque Romanus judicavisset. Quorum cognita voluntate, clam profugit Apollonia Staberius: illi ad Caesarem legatos mittunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses, Amantiani, et reliquae finitimae civitates, totaque Epiros; et, legatis ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompeius, cognitis iis rebus, quae erant Orici atque Appolloniae gestae, Dyrrhachio timens, diurnis eo, nocturnisque, itineribus contendit. Simul ac Caesar appropinquare dicebatur, tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut paene omnes in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent; complures arma projicerent; ac fugae simile iter videretur. Sed, quum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset, castraque metari jussisset, perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit, juratque, se eum non deserturum, eundemque casum subitu-

rum, quemcunque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati: hos tribuni militum centuriones, que sequuntur; atque idem omnis exercitus jurat. Caesar, praeoccupato itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit, castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque bene meritae civitates tutae essent praesidio; ibique reliquarum ex Italia legionum adventum exspectare, et sub pellibus hiemare, constituit. Hoc idem Pompeius fecit; et, trans flumen Apsum positis castris, eo copias omnes auxiliaque conduxit.

XIV. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat; naves solvit, paullumque progressus a portu literas a Caesare accipit, quibus est certior factus, portus littoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit, navesque omnes revocat. Una ex iis, quae perseveravit, neque imperio Kaleni obtemperavit, quod erat sine militibus, privatoque consilio administrabatur, delata Oricum atque a Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, et ad unum interficit. Ita exiguo tempore, magnoque casu, totius exercitus salus constitit.

XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: et, sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur. Praesidiis enim dispositis omnia littora a Caesare tenebantur: neque lignandi, neque aquandi, neque naves ad terram religandi, potestas fiebat. Erat res in magna difficultate, summisque angustiis rerum necessariarum premebantur; adeo ut

cogerentur, sicuti reliquum commeatum, ita ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis supportare: atque uno etiam tempore accidit, ut, difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur. quas tamen difficultates patienter atque aequo animo ferebant, neque sibi nudanda littora, et relinquendos portus, existimabant. Sed, quum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M. Acilio et Statio Murco, legatis, quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat: velle se maximis de rebus cum Caesare loqui, si sibi ejus facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandae caussa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint induciae; atque ab iis impetrant: magnum enim, quod afferebant, videbatur; et Caesarem id summe sciebant cupere; et profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

XVI. Caesar, eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ulteriores civitates, et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et Murco per literas factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo quum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo, atque excusat Bibulum, quod is iracundia summa erat, inimicitiasque habebat etiam privatas cum Caesare, ex aedilitate et praetura conceptas: ob eam rem colloquium vitâsse, ne res maximae spei, maximaeque utilitatis, ejus iracundia impedirentur. Pompeii summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componerentur, atque ab armis discede-

retur: sed potestatem ejus rei se nullam habere, propterea quod de consilii sententia summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint: sed, postulatis Caesaris cognitis, missuros ad Pompeium, atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis: interea manerent induciae, dum ab illo rediri posset; neve alter alteri noceret. Huc addit pauca de caussa, et de copiis, auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodantur, satis caussae putamus. Postulabat Caesar, ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret: idque ipsi fore reciperent, aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad inducias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet: si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum: nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur; neque hanc rem esse impedimenti loco. Illi neque legatos Caesaris recipere, neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompeium rejicere: unum instare, de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Caesar intellexit praesentis periculi atque inopiae vitandae caussa omnem orationem instituisse, neque ullam spem aut conditionem pacis afferre; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

XVIII. Bibulus, multos dies terra prohibitus, et graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, quum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit: sed

separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius, sedato tumultu, quem repentinus adventus Caesaris concitaverat, ubi primum, rursus adhibito Libone, et L. Lucceio, et Theophane, quibus communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Caesaris agere instituit, eum, ingressum in sermonem, Pompeius interpellavit, et loqui plura prohibuit. Quid mihi, inquit, aut vita aut civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor? cujus rei opinio tolli non poterit, quum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor. Bello perfecto, ab iis Caesar haec dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus per colloquia de pace agere.

XIX. Inter bina castra, Pompeii atque Caesaris, unum flumen tantum intererat, Apsus, crebraque inter se colloquia milites habebant: neque ullum interim telum, per pactiones colloquentium, transjiciebatur. Mittit P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret; et crebro magna voce pronunciaret, liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset; praesertim, ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent? Multa suppliciter locutus, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. Responsum est ab altera parte, A. Varronem profiteri, se altera die ad colloquium venturum, atque una etiam utrinque admodum tuto legati venire, et, quae vellent, exponere, possent: certumque ei rei tempus constituitur. Quo quum esset postero die ventum, magna utrinque multitudo convenit: magnaque erat ejus rei exspecta-

tio, atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit: submissa oratione loqui de pace, atque altercari cum Vatinio, incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt undique subito tela immissa; quae ille, obtectus armis militum, vitavit. Vulnerantur tamen complures; in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones, militesque nonnulli. Tum Labienus: Desinite ergo de compositione loqui; nam nobis, nisi Caesaris capite relato, pax esse nulla potest.

XX. Iisdem temporibus Romae M. Coelius Rufus praetor, caussa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum juxta C. Trebonii, praetoris urbani, sellam collocavit; et, si quis appellâsset de aestimatione et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut Caesar praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitate decreti, et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer et moderate jus dicendum existimabat, ut reperiri non possent, a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, et calamitatem, aut propriam suam, aut temporum, queri, et difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi: integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi, aut cujus impudentiae est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Coelius; et, ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem caussam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditae pecuniae solvantur.

XXI. Quum resisteret Servilius consul, reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret; ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas

promulgavit; unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum: impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit, senatusque Coelium ab republica removendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit, et, concionari conantem, de rostris deduxit. Ille, ignominia et dolore permotus, palam se proficisci ad Caesarem simulavit; clam nunciis ad Milonem missis, (qui, Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus) atque eo in Italiam evocato, quod, magnis muneribus datis, gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi conjunxit, atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores praemisit. Ipse, quum Casilinum venisset, unoque tempore signa ejus militaria atque arma Capuae essent comprehensa, et familia Neapoli visa, atque proditio oppidi appareret; patefactis consiliis, exclusus Capua, et periculum veritus, quod conventus arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit, atque eo itinere sese avertit.

XXII. Interim Milo, dimissis circum municipia literis, ea, quae faceret, jussu atque imperio facere Pompeii, quae mandata ad se per Bibulum delata essent; quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos quum proficere nihil posset; quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro Thurino oppugnare coepit. Eo quum a Q. Paedio praetore cum legione * * lapide ictus ex muro, periit: et Coelius, profectus, ut dictitabat, ad Caesarem, pervenit Thurios; ubi, quum quosdam ejus municipii sollicitaret, equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii caussa missi erant, pecuniam

polliceretur, ab iis est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae occupatione magistratuum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui praeerat, navium L, Brundisium venit, insulamque, quae contra Brundisinum portum est, occupavit; quod praestare arbitrabatur, unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnium littora ac portus custodia clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus, incendit, et unam frumento onustam abduxit; magnumque nostris terrorem injecit, et; noctu militibus ac sagittariis in terram expositis, praesidium equitum dejecit; et adeo loci opportunitate profecit, uti ad Pompeium literas mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici juberet: sua classe auxilia sese Caesaris prohibiturum.

XXIV. Erat eo tempore Antonius Brundisii: qui, virtuti militum confisus, scaphas navium magnarum circiter LX cratibus pluteisque contexit, eoque milites delectos imposuit, atque eas in littore pluribus locis separatim disposuit; navesque triremes II, quas Brundisii faciendas curaverat, per caussam exercendorum remigum ad fauces portus prodire jussit. Has quum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes V ad eas misit. Quae quum navibus nostris appropinquâssent, nostri veterani in portum refugiebant; illi, studio incitati, incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito Antonianae scaphae, signo dato, se in hostes incitaverunt; primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coëgerunt. Ad hoc detrimentum ac-

cessit, ut, equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus, Libo discessit a Brundisio, obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi jam menses transierant, et hiems [jam] praecipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant, ac nonnullae ejus rei praetermissae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat. quantoque ejus amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant, majoremque fiduciam prohibendi habebant; et crebris Pompeii literis castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent: duriusque quotidie tempus, ad transportandum lenioribus ventis, exspectabant. Quibus rebus permotus, Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum, ne occasionem navigandi dimitterent, sive ad littora Apolloniatium cursum dirigere, atque eo naves ejicere, possent. Haec a custodiis classium loca maxime vacabant, quod se longius portibus committere non auderent.

XXVI. Illi, adhibita audacia et virtute, administrantibus M. Antonio et Fufio Kaleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus, nacti Austrum, naves solvunt; atque altera die Apolloniam Dyrrhachiumque praetervehuntur. Qui quum essent ex continenti visi, C. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiae praeerat, naves ex portu educit, et, quum jam nostris remissiore vento appropinquâssent, idem Auster increbuit, nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob

eam caussam conatu desistebat; sed labore et perseverantia nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat, praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius sequebatur. Nostri, usi fortunae beneficio, tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum millia passuum III, eo naves introduxerunt, (qui portus ab Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus) leviusque tempestatis, quam classis, periculum aestimaverunt. Quo simul atque intus est itum, incredibili felicitate Auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

XXVII. Hic subitam commutationem fortunae videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat: qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque, tempore commutato, tempestas et nostros texit, et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes constratae, numero XVI, eliderentur, et naufragio interirent; et ex magno remigum propugnatorumque numero pars, ad scopulos allisa, interficeretur, pars ab nostris distraheretur: quos omnes conservatos Caesar domum remisit.

XXVIII. Nostrae naves II, tardius cursu confecto, in noctem conjectae, quum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in anchoris constiterunt. Has, scaphis minoribusque navigiis compluribus submissis, Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat: simul de deditione eorum agebat, et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tironum sustulerat; altera ex veterana paullo minus ducentis. His cognosci licuit, quantum esset hominibus

praesidii in animi firmitudine. Tirones enim, multitudine navium perterriti, et salo nauseaque confecti, jurejurando accepto nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes, ad eum producti, contra religionem jurisjurandi in ejus conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranae legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt; sed, tractandis conditionibus, et simulatione deditionis, extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram navem ejicere cogunt: ipsi, idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt, et luce prima, missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae asservabant, circiter CD, quique eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt; et, nonnullis eorum interfectis, incolumes se ad nostros receperunt.

XXIX. Quo facto, conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar attribuerat, muniendumque curaverat, Antonium recepit, omnibusque rebus juvit. Otacilius, sibi timens, oppido fugit, et ad Pompeium pervenit. Ex omnibus copiis Antonius, quarum erat summa veteranarum III legionum, uniusque tironum, et equitum DCCC, plerasque naves in Italiam remittit, ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut, si forte Pompeius, vacuam existimans Italiam, eo trajecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet; nunciosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset, et quid militum transvexisset.

XXX. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompeius cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terra direxerant: sed, quo essent eae delatae, primis diebus ignorabant: cognitaque re diversa sibi ambo consilia capiunt; Caesar, ut quamprimum se cum Antonio conjungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, et, si imprudentes ex insidiis adoriri posset. Eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt; Pompeius clam, et noctu; Caesar palam, atque interdiu. Sed Caesari circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset: Pompeius, quia, expedito itinere, flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, eum ubi appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit, suosque omnes castris continuit, ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset ejus adventus. Haec ad Antonium statim per Graecos deferuntur. Ille, missis ad Caesarem nunciis, unum diem sese castris tenuit: altero die ad eum pervenit Caesar. Cujus adventu cognito, Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit: omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit, atque ibi idoneo loco castra ponit.

XXXI. His temporibus Scipio, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese imperatorem appellaverat. Quo facto, civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias: item a publicanis suae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat, et ab eisdem insequentis anni mutuam praeceperat; equitesque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis post se relic-

tis, qui paullo ante M. Crassum imperatorem interfecerant, et M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat: summaque in sollicitudine ac timore Parthici belli in provinciam quum venisset, ac nonnullae militum voces tum audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem arma non laturos; deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit, et, confirmandorum militum caussa, diripiendas iis civitates dedit.

XXXII. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur. Multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur: columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturae, imperabantur. Cujus modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singulis, cum imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia, differta praeceptis atque exactoribus, qui, praeter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant enim, se, domo patriaque expulsos, omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis: quibus in rebus prolationem diei donationem esse dicebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob eam caussam civibus Romanis ejus provinciae, sed in singulos conventus, singu-

lasque civitates, certae pecuniae imperabantur, mutuasque illas ex SC. exigi dictitabant: publicanis, uti in sorte fecerant, insequentis anni vectigal promutuum.

XXXIII. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli jubebat; certaque ejus rei die constituta, quum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, literae ei redduntur a Pompeio, mare transîsse cum legionibus Caesarem; properaret ad se cum exercitu venire, omniaque posthaberet. His literis acceptis, quos advocaverat, dimittit: ipse iter in Macedoniam parare incipit, paucisque post diebus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

XXXIV. Caesar, Antonii exercitu conjuncto, deducta Orico legione, quam tuendae orae maritimae caussa posuerat, tentandas sibi provincias longiusque procedendum existimabat; et, quum ad eum ex Thessalia, Aetoliaque, legati venissent, qui, praesidio misso, pollicerentur, earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tironum, quae appellabatur vigesima septima, atque equitibus cc, in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus v, paucisque equitibus, in Aetoliam, misit: maxime eos, quod erant propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus, xi et xii, et equitibus d, in Macedoniam proficisci jubet: cujus provinciae ab ea parte, quae Libera appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius, primo adventu summa omnium Aetolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum Calydone et Naupacto rejectis, omni Aetolia potitus est: Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic quum essent factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur. Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompeianis rebus studebat: Preteus, summae nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe juvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit: et, quum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nunciatum est, adesse Scipionem cum legionibus, magna et opinione et fama omnium: nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in loco Macedoniae moratus, magno impetu tetendit ad Domitium; et, quum ab eo millia passuum xx abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nunciaretur: et, quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus IIX praesidio impedimentis legionum reliquit, castellumque ibi muniri jussit. Eodem tempore equitatus regis Cotys ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consueverat. Tum timore perterritus, Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt; atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem, properantem sequi, literae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse, neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus literis acceptis,

consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque, die ac nocte continuato itinere, ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas, salutem attulit.

XXXVII. Scipio, biduum castris stativis moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado transducit; et, castris positis, postero die mane copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin, productis legionibus, proelio decertaret. Sed, quum esset inter bina castra campus circiter millium passuum VI, Domitius castris Scipionis aciem suam subjecit: ille a vallo non discedere perseveravit. Attamen aegre retentis Domitianis militibus est factum, ne proelio contenderetur: et maxime, quod rivus difficilibus ripis, castris Scipionis subjectus, progressus nostrorum impediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi quum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur, aut magna cum infamia castris se continere, qui magna exspectatione venisset, temere progressus, turpem habuit exitum: et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit, atque in eandem partem, ex qua venerat, rediit, ibique prope flumen edito natura loco castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit, quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant. Et, quum quotidiana consuetudine Q. Varus, praefectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis consurrexe-

runt: sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter LXXX interfectis, reliquis in fugam conjectis, nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis, Domitius, sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit, sese, angustiis rei frumentariae adductum, castra movere, vasisque militari more conclamatis, progressus millia passuum III, loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio, ad insequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturae ad explorandum iter Domitii et cognoscendum praemisit. Qui quum essent progressi, primaeque turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione, ad suos se recipere coeperunt; quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati, restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti hostium turmas, exceperunt. In his fuit M. Opimius, praefectus equitum. Reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt, aut captos ad Domitium perduxerunt.

XXXIX. Deductis orae maritimae praesidiis, Caesar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici, oppidi tuendi caussa, reliquit: iisdemque custodiam navium longarum tradidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppidoque Acilius legatus praeerat. Is naves nostras interiorem in partem post oppidum reduxit, et ad terram deligavit, faucibusque portus navem onerariam submersam objecit, et huic alteram conjunxit; super qua turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit, et militibus complevit, tuendamque ad omnes repentinos casus tradidit.

XL. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompeius filius, qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit; submersamque navim remulco, multisque contendens funibus, adduxit: atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiori pugnans loco, integrosque semper defatigatis submittens, et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi tentans, uti adversariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit: defectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, etiam navem expugnavit: eodemque tempore ex altera parte molem tenuit naturalem objectam, quae paene insulam contra oppidum effecerat; IV biremes, subjectis scutulis, impulsas vectibus, in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus, quae erant deligatae ad terram, atque inanes, IV ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Laelium, ab Asiatica classe abductum, reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia importari in oppidum prohibebat: ipse, Lissum profectus, naves onerarias XXX, a M. Antonio relictas, intra portum aggressus, omnes incendit; Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus Romanis, qui ejus conventus erant, militibusque, quos praesidii caussa miserat Caesar, triduum moratus, paucis in oppugnatione amissis, re infecta inde discessit.

XLI. Caesar, postquam Pompeium ad Asparagium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius praesidium habebat, III die in Macedoniam ad Pompeium pervenit, juxtaque eum castra posuit; et pos-

tridie, eductis omnibus copiis, acie instructa, decernendi potestatem Pompeio fecit. Ubi illum suis locis se tenere animadvertit, reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili angustoque itinere, Dyrrhachium profectus est, sperans, Pompeium aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi, posse, quod omnem commeatum totiusque belli apparatum is eo contulisset; ut accidit. Pompeius enim, primo ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsum discessisse existimabat: postea per exploratores certior factus, postero die castra movit, breviore itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus, Caesar, militesque adhortatus, ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium venit, quum primum agmen Pompeii procul cerneretur; atque ibi castra posuit.

XLII. Pompeius, interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui appellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem, atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia, atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar, longius bellum ductum iri existimans, et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia littora a Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia, fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae caussa Q. Tullium et L. Canuleium legatum misit: quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea con-

stituit, vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit: item, Lisso, Parthinisque, et omnibus castellis quod esset frumenti, conquiri jussit. Id erat perexiguum, quum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et montuosa, ac plerumque frumento utuntur importato; tum quod Pompeius haec providerat, et superioribus diebus praedae loco Parthinos habuerat, frumentumque omne conquisitum, spoliatis effossisque eorum domibus, per equites comportarat.

XLIII. Quibus rebus cognitis, Caesar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompeii permulti editi atque asperi colles. Hos primum praesidiis tenuit, castellaque ibi communiit: inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare Pompeium instituit: haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur, quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset; simul, uti pabulatione Pompeium prohiberet, equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret; tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret, quum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesari obsideri, neque audere proelio dimicare.

XLIV. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta, ibi collocaverat, frumentumque exercitui navibus supportabat; neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet, quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut, extremam rationem belli sequens, quam plurimos colles occuparet, et quam latissimas regiones

praesidiis teneret, Caesarisque copias, quam maxime posset, distineret; id quod accidit. Castellis enim XXIV effectis, XV millia passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur: multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim jumenta pasceret. Atque, ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani, et nostros post tergum adorirentur, timebant; ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quo loco nostri intrare, atque ipsos a tergo circumvenire, possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero militum praestabant, et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quae quum erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis, et dimicare, non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum: multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum, atque omnes fere milites, aut ex coactis, aut ex centonibus, aut ex coriis, tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

XLV. In occupandis praesidiis magna vi uterque nitebatur; Caesar, ut quam angustissime Pompeium contineret; Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet: crebraque ob eam caussam proelia fiebant. In his quum legio Caesaris IX praesidium quoddam occupavisset, et munire coepisset; huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupavit, nostrosque opere prohibere coepit: et, quum una ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumjectis, postea levis armaturae magna multitudine missa, tormentisque prolatis, munitiones impediebat: neque e-

rat facile nostris uno tempore propugnare et munire. Caesar, quum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se jussit, et loco excedere. Erat per declive receptus: illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse, non recusare se, quin nullius usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris sese recepissent inde, quo temere essent progressae.

XLVI. Caesar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumulum contra hostem proferri, et adversas locari; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci jussit, locumque in omnes partes quam maxime impediri: ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci jussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere et instare coeperunt; cratesque, pro munitione objectas, propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod quum animadvertisset Caesar, veritus, ne non reducti sed rejecti viderentur, majusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus, tuba signum dari atque in hostes impetum fieri jussit. Milites legionis IX, subito conspirati, pila conjecerunt, et, ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu, praecipites Pompeianos egerunt, et terga vertere coëgerunt: quibus ad recipiendum crates directae, longuriique objecti, et institutae fossae, magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, V omnino suorum amissis, quietissime se receperunt, paulloque citra eum

locum, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

XLVII. Erat nova et inusitata belli ratio, quum tot castellorum numero, tantoque spatio, et tantis munitionibus, et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam, quicunque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque infirmos hostes adorti, aut proelio superatos, aut aliqua offensione permotos, continuerunt, quum ipsi numero militum equitumque praestarent: caussa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur. At, contra, integras atque incolumes copias Caesar inferiore militum numero continebat, quum illi omnium rerum copia abundarent: quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quae commeatum supportarent; neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumtis omnibus longe lateque frumentis, summis erat in angustiis. Sed tamen haec singulari patientia milites ferebant: recordabantur enim, eadem, se, superiore anno in Hispania perpessos, labore et patientia maximum bellum confecisse: meminerant, ad Alesiam magnam, se, inopiam perpessos, multo etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum quum daretur, non legumina recusabant: pecus vero, cujus rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

XLVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis, qui fuerant cum Valerio, quod appellatur chara; quod, admixtum lacte, multum inopiam levabat. Id ad similitudinem panis efficiebant. Ejus erat magna copia. Ex hoc effectos panes, quum in colloquiis Pompeiani famem nostris objectarent, vulgo in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

XLIX. Jamque frumenta maturescere incipiebant; atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se habituros copiam confidebant: crebraeque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros. Libenter etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari, reliqua vero jumenta interîsse; uti autem ipsos valetudine non bona, quum angustiis loci, et odore tetro ex multitudine cadaverum, et quotidianis laboribus, insuetos operum, tum aquae summa inopia, affectos: omnia enim flumina, atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa, et ad specus angustiae vallium, has sublicis in terram demissis praesepserat, terramque aggesserat, ut aquam continerent. Itaque illi necessario loca sequi demissa ac palustria, et puteos fodere, cogebantur, atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a quibusdam praesidiis aberant longius, et celeriter aestibus exarescebant. At Caesaris exercitus optima valetudine, summaque aquae copia, utebatur; tum commeatus omni genere praeter frumentum abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus, majoremque spem maturitate frumentorum proponi, videbant.

L. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, quum animadvertissent ex ignibus, nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi universas, intra multitudinem sagittas conjiciebant, et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, [alio excubarent.] * * *

LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legionibus II, cujus adventu facile sunt repulsi Pompeiani. Neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt; primisque dejectis reliqui se verterunt, et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cujus consilium reprehendendum non videtur: aliae enim sunt legati partes, atque imperatoris. alter omnia agere ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla, a Caesare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque proelio decertare voluit, (quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum) ne imperatorias sibi partes sumsisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem afferebat. Nam, ex iniquo progressi loco, in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur: neque multum ad solis occasum supererat temporis; spe enim conficiendi negotii prope in noctem rem duxerant. Ita, necessario atque ex tempore capto consilio, Pompeius tumulum quendam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormentumve missum adigi non posset. Hoc consedit loco, atque eum communiit, omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum est. nam plura castella Pompeius pariter, distinendae manus caussa, tentaverat, ne ex proximis praesidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus III, atque eam loco depulit: altero Germani, munitiones nostras

egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die VI proeliis factis, III ad Dyrrhachium, III ad munitiones, quum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numero ex Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures. In eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, ejus, qui praetor Asiam obtinuerat: signaque sunt sex militaria relata. Nostri non amplius XX omnibus sunt proeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur; quatuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt. et, quum laboris sui periculique testimonium afferre vellent, millia sagittarum circiter XXX in castellum conjecta Caesari renumeraverunt: scutoque ad eum relato Scaevae centurionis inventa sunt in eo foramina CCXXX. Quem Caesar, ut erat de se meritus, et de republica, donatum millibus ducentis aeris, ab octavis ordinibus ad primipilum se transducere pronunciavit; ejus enim opera castellum magna ex parte conservatum esse constabat: cohortemque postea duplici stipendio, frumentove et speciariis militaribusque donis, amplissime donavit.

LIV. Pompeius, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres exstruxit, et, in altitudinem pedum XV effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit; et, V intermissis diebus, alteram noctem subnubilam nactus, exstructis omnibus castrorum portis, et ad impediendum objectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit, et se in antiquas munitiones recepit.

LV. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstra-

vimus, receptis, tentandam sibi Achaiam, ac paullo longius progrediendum, existimabat Caesar. Itaque eo Fufium Kalenum misit, et Q. Sabinum et Cassium cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achaiam, missus a Pompeio, obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaia Fufium prohiberet. Kalenus Delphos, Thebas, Orchomenum, voluntate ipsarum civitatum recepit: nonnullas urbes per vim expugnavit: reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitia Caesari conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

LVI. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet, ut paene castris Pompeii legiones subjiceret: tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti ne in eam telum tormentumve adigi posset. Pompeius autem, ut famam et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abjectis protegi posset.

LVII. Haec quum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret; non oblitus pristini instituti, Caesar mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem, quem, ab illo traditum initio et commendatum, in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat literas mandataque ad eum, quorum haec erat summa: sese, omnia de pace expertum, nihil adhuc arbitrari factum, vitio eorum, quos esse auctores ejus rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur: Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere, quae probàsset, exponere, sed etiam magna ex parte compellere,

atque errantem regere, posset: praeesse autem suo nomine exercitui; ut, praeter auctoritatem, vires quoque ad coërcendum haberet: quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii, uni omnes acceptam relaturos. Haec ad eum mandata Clodius refert. Ac, primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur, castigato Scipione a Favonio, ut postea, confecto bello, reperiebamus: infectaque re sese ad Caesarem recepit.

LVIII. Caesar, quo facilius equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium contineret, et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit, castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus, rursum eum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus strictis, et teneris arundinum radicibus contusis, equos alerent: frumenta enim, quae fuerant intra munitiones sata, consumserant, et cogebantur Corcyra, atque Acarnania, longo interjecto navigationis spatio, pabulum supportare; quoque erat ejus rei minor copia hordeo adaugere, atque his rationibus equitatum tolerare. Sed, postquam non modo hordeum, pabulumque omnibus locis, herbaeque desectae, sed etiam fructus ex arboribus deficiebant, corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

LIX. Erant apud Caesarem ex equitum numero Allobroges duo, fratres, Roscillus et Aegus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines, quorum opera Caesar omnibus Gallicis bellis optima fortissimaque

erat usus. His domi ob has caussas amplissimos magistratus mandaverat, atque eos extra ordinem in senatum legendos curaverat: agrosque in Gallia, ex hostibus captos, praemiaque rei pecuniariae magna tribuerat, locupletesque ex egentibus fecerat. Hi, propter virtutem, non solum apud Caesarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur: sed, freti amicitia Caesaris, et stulta ac barbara arrogantia elati, despiciebant suos, stipendiumque equitum fraudabant, et praedam omnem domum avertebant. Quibus illi rebus permoti universi Caesarem adierunt, palamque de eorum injuriis sunt questi; et ad cetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

LX. Caesar, neque tempus illud animadversionis esse existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem totam distulit: illos secreto castigavit, quod quaestui equites haberent, monuitque ut ex sua amicitia omnia exspectarent, et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam tamen haec res illis offensionem et contemtionem ad omnes attulit: idque ita esse, quum ex aliorum objectationibus, tum etiam ex domestico judicio atque animi conscientia, intelligebant. Quo pudore adducti, et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari, arbitrati, discedere a nobis, et novam tentare fortunam, novasque experiri amicitias, constituerunt: et, cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt praefectum equitum, C. Volusenum, interficere, ut postea, bello confecto, cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas po-

tuerunt pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent, multis coëmtis equis, ad Pompeium transierunt, cum iis, quos sui consilii participes habebant.

LXI. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati, et instructi liberaliter, magnoque comitatu et multis jumentis venerant, virique fortes habebantur, et in honore apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia circumduxit, atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo, aut miles aut eques, a Caesare ad Pompeium transierat; quum paene quotidie a Pompeio ad Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro atque Aetolia conscripti milites, earumque regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum, et spatiis locorum, et custodiarum varia diligentia animadversa, prout cujusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detulerant.

LXII. Quibus ille cognitis, eruptionisque jam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis milites ex viminibus facere, atque aggerem comportare, jubet. His paratis rebus, magnum numerum levis armaturae et sagittariorum, aggeremque omnem, noctu in scaphas et naves actuarias imponit; et de media nocte cohortes LX, ex maximis castris praesidiisque deductas, ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebant ad mare, longissimeque a maximis castris Caesaris aberant. Eodem naves, quas demonstravimus aggere et levis armaturae militibus completas,

quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit; et quid a quoque fieri velit praecipit. Ad eas munitiones Caesar Lentulum Marcellinum quaestorem cum legione IX positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adjutorem submiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV, et vallus contra hostem in altitudinem pedum X: tantundemque ejus valli agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso spatio pedum DC, alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paullo munitione. Hoc enim superioribus diebus timens, Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo, et continens omnium dierum labor, quod millia passuum in circuitu XVII munitiones erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quae res nota erat Pompeio, delata per Allobrogas perfugas; magnumque nostris attulit incommodum. Nam, ut ad mare nostrae cohortes IX legionis excubaverant, accessere subito prima luce Pompeiani exercitus, novusque eorum adventus exstitit: simul ex navibus circumvecti milites in exteriorem vallum tela jaciebant, fossaeque aggere complebantur: et legionarii interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentis cujusque generis telisque terrebant; magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta, galeis imposita, defendebant. Itaque, quum omnibus rebus nostri premerentur, atque aegre resisterent, animadversum

est vitium munitionis, quod supra demonstratum est; atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare navibus expositi in aversos nostros impetum fecerunt, atque, ex utraque munitione dejectos, terga vertere coëgerunt.

LXIV. Hoc tumultu nunciato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus submittit; quae, ex castris fugientes conspicatae, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsae hostium impetum tulerunt. Itaque, quodcunque addebatur subsidio, id, corruptum timore fugientium, terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impediebatur. In eo proelio, quum gravi vulnere esset affectus aquilifer, et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, "Hanc ego," inquit, "et vivus multos per annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur; incolumemque ad eum deferte." Hoc casu aquila conservatur, omnibus primae cohortis centurionibus interfectis, praeter principem priorem.

LXV. Jamque Pompeiani, magna caede nostrorum, castris Marcellini appropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus: et M. Antonius, qui proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nunciata, cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur. Cujus adventus Pompeianos compressit; nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Caesar, significatione per castella fumo facto, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis, eodem venit. Qui, cognito detrimento,

quum animadvertisset, Pompeium extra munitiones egressum, castra secundum mare, ut libere pabulari posset, nec minus aditum navibus haberet; commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompeium munire jussit.

LXVI. Qua perfecta munitione, animadversum est ab speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam, et in vetera castra duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, IX Caesaris legio quum se objecisset Pompeianis copiis, atque opera, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Haec silvam quandam contingebant, neque longius a mari passibus CD aberant. Post, mutato consilio quibusdam de caussis, Caesar paullo ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus eadem haec Pompeius occupaverat; et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitionem. Ita minora castra, inclusa majoribus, castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus CD, quo liberius ac sine periculo milites aquarentur: sed is quoque, mutato consilio quibusdam de caussis, quas commemorare necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra. Munitiones quidem integrae omnes erant.

LXVII. Eò signo legionis illato, speculatores Caesari renunciarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat a novis Pompeii castris circiter passus D. Hanc legionem sperans, Caesar, se opprimere posse, et cupiens ejus diei detrimentum sarcire, reliquit in opere cohortes II, quae speciem munitionis praeberent: ipse di-

verso itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes, numero xxxiii, in quibus erat legio ix, multis amissis centurionibus, deminutoque militum numero, ad legionem Pompeii castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit prius, quam Pompeius sentire posset, et, tametsi erant munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus Pompeianos, ex vallo deturbavit. Erat objectus portis ericius. Hic paullisper est pugnatum; quum irrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent fortissime, T. Pulcione, cujus opera proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt, excisoque ericio, primo in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, irruperunt; et, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

LXVIII. Sed fortuna, quae plurimum potest, quum in reliquis rebus, tum praecipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit. Munitionem, quam pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cornu cohortes, ignorantia loci, sunt secutae, quum portam quaererent, castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod quum esset animadversum, conjunctam esse flumini; prorutis his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt, omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

LXIX. Interim Pompeius, hac satis longa interjecta mora, et re nunciata, v legionem, ab opere deductam, subsidio suis duxit; eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus appropinquabat, et a-

cies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur, omniaque sunt subito mutata. Pompeiana enim legio, celeris spe subsidii confirmata, ab decumana porta resistere conabatur, atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres adscendebat, receptui suo timens, initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ex parte, qua proruebat, sese recipiebat: ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, x pedum munitionis se in fossas praecipitabant; primisque oppressis reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, quum ex vallo, Pompeium adesse, et suos fugere, cernerent, veriti ne angustiis intercluderentur, quum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptui sibi consulebant: omniaque erant tumultûs, timoris, fugae, plena; adeo, ut, quum Caesar signa fugientium manu prehenderet, et consistere juberet, alii, dimissis equis, eundem cursum conficerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus; quod Pompeius, insidias timens, credo, quod haec praeter spem acciderant ejus, qui paullo ante ex castris fugientes suos conspexerat, munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat; equitesque ejus, angustiis portisque a Caesaris militibus occupatis, ad insequendum tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perductae, expugnatis jam castris Pompeii, prope jam expeditam Caesaris victoriam interpellave-

runt: eadem res, celeritate insequentium tardata, nostris salutem attulit.

LXXI. Duobus his unius diei proeliis Caesar desideravit milites DCCCCLX, et notos equites Rom. Felginatem Tuticanum Gallum, senatoris filium; C. Felginatem Placentia; A. Granium Puteolis; M. Sacrativirum Capua; tribunos militum et centuriones XXXII. Sed horum omnium pars magna in fossis, munitionibusque, et fluminis ripis, oppressa suorum terrore ac fuga, sine ullo vulnere interiit, signaque sunt militaria XXXII amissa. Pompeius eo proelio imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit, atque ita se postea salutari passus est: sed neque in literis, quas scribere est solitus, neque in fascibus, insignia laureae praetulit. At Labienus, quum ab eo impetravisset, ut sibi captivos tradi juberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, caussa, quo major perfugae fides haberetur, commilitones appellans, et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interficit.

LXXII. His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias, praeoccupatis castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partes exercitum, quum altera alteri auxilium ferre non posset, caussae fuisse cogitabant. Non ad haec addebant, non ex concursu acri facto, non proelio dimicatum; sibique ipsos multitudine atque angustiis majus attulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent. Non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe caussae vel falsae suspicionis, vel ter-

roris repentini, vel objectae religionis, magna detrimenta intulissent; quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio, in exercitu esset offensum: sed proinde, ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac literis victoriam ejus diei concelebrabant.

LXXIII. Caesar, ab superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis, et oppugnatione dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit; hortatusque est, ne ea, quae accidissent, graviter ferrent, neve his rebus terrerentur, multisque secundis proeliis unum adversum, et id mediocre, opponerent: habendam fortunae gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent; quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus, pacavissent; quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent; denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes, oppletis non solum portibus, sed etiam littoribus, omnes incolumes essent transportati: si non omnia caderent secunda, fortunam esse industria sublevandam: quod esset acceptum detrimenti, ejus juri potius, quam suae culpae, debere tribui: locum se aequum ad dimicandum dedisse; potitum esse hostium castris; expulisse ac superâsse pugnantes. Sed, sive ipsorum perturbatio, sive error aliquis, sive etiam fortuna partam jam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur: quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset, atque ii, qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent.

LXXIV. Hac habita concione, nonnullos signiferos ignominia notavit, ac loco movit. Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor, tantumque studium infamiae sarciendae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret, et sibi quisque etiam poenae loco graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi: quum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco, et rem proelio committendam, existimarent. Contra ea, Caesar neque satis militibus perterritis confidebat, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat; relictisque munitionibus magnopere rei frumentariae timebat.

LXXV. Itaque, nulla interposita mora, sauciorum modo et aegrorum habita ratione, impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit, ac conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa praesidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit, reliquas de IV vigilia, compluribus portis eductas, eodem itinere praemisit; parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus, et novissimum agmen consecutus, celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompeius, cognito consilio ejus, moram ullam ad insequendum intulit: sed, eadem spectans, si itinere impeditos et perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit, equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum; neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Caesar. Sed, quum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos, proelio de-

tinebat. Huic suos Caesar equites opposuit, expeditosque antesignanos admiscuit CD; qui tantum profecerunt, ut, equestri proelio commisso, pellerent omnes, compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

LXXVI. Confecto justo itinere ejus diei, quod proposuerat Caesar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium consedit, militesque omnes intra vallum castrorum continuit; equitatumque, per caussam pabulandi emissum, confestim decumana porta in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompeius, confecto ejusdem diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium consedit, ejusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique caussa longius progrediebantur; alii, quod subito consilium profectionis ceperant, magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum impeditis, Caesar, quod fore providerat, meridiano fere tempore, signo profectionis dato, exercitum educit, duplicatoque ejus diei itinere IIX millia passuum ex eo loco procedit: quod facere Pompeius discessu militum non potuit.

LXXVII. Postero die, Caesar, similiter praemissis prima nocte impedimentis, de IV vigilia ipse egreditur; ut, si qua esset imposita dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus, atque impeditissimis itineribus, nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primi diei mora illata, et reliquorum dierum frustra la-

bore suscepto, quum se magnis itineribus extenderet, et praegressos consequi cuperet, IV die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Caesari ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbibus relinquendum, necesse erat adire Apolloniam: sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse; timensque Domitio, ne adventu Pompeii praeoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari, atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret; si in Italiam transiret, conjuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur; sin Apolloniam Oricumque oppugnare, et se omni maritima ora excludere, conaretur, obsesso tamen Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque, praemissis nunciis, ad Cn. Domitium Caesar scripsit, et, quid fieri vellet, ostendit: praesidioque Apolloniae cohortibus IV, Lissi I, III Orici relictis, quique erant ex vulneribus aegri depositis, per Epirum atque Acarnaniam iter facere coepit. Pompeius quoque, de Caesaris consilio conjectura judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat, si Caesar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Corcyraque discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

LXXIX. Iis de caussis uterque eorum celeritati

studebat, et suis ut esset auxilio, et, ad opprimendos adversarios, ne occasioni temporis deesset. Sed Caesarem Apollonia a directo itinere averterat: Pompeius per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam ex improviso aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariae caussa ab eo discesserat, et Heracleam, [Senticam] quae est subjecta Candaviae, iter fecerat; ut ipsa fortuna illum objicere Pompeio videretur. Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul, a Pompeio literis per omnes provincias civitatesque dimissis de proelio ad Dyrrhachium facto, latius inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat, pulsum fugere Caesarem, paene omnibus copiis amissis. Haec itinera infesta reddiderat: haec civitates nonnullas ab ejus amicitia averterat. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus, a Caesare ad Domitium, et ab Domitio ad Caesarem, nulla ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Roscilli atque Aegi familiares, quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt, et Caesaris profectionem et adventum Pompeii docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix IV horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit, et ad Aeginium, quod est objectum oppositumque Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

LXXX. Conjuncto exercitu, Caesar Gomphos pervenit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab Epiro; quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultа-

tibus uteretur, praesidiumque ab eo militum petierat. sed eo fama jam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes, praetor Thessaliae, quum se victoriae Pompeii comitem esse mallet, quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit, portasque praecludit, et ad Scipionem Pompeiumque nuncios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat: Pompeius nondum Thessaliae appropinquabat. Caesar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri, et crates parari, jussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites, docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis civitatibus hujus urbis exemplo inferre terrorem; et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque, usus singulari militum studio, eodem, quo venerat, die, post horam IX, oppidum altissimis moenibus oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit, et ad diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra movit, et Metropolim venit, sic, ut nuncios expugnati oppidi famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitae, primum eodem usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clauserunt, murosque armatis compleverunt: sed postea, casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, collata fortuna Me-

tropolitûm cum casu Gomphensium, nulla Thessaliae fuit civitas, praeter Larissaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari parerent, atque imperata facerent. Ille, segetis idoneum locum in agris nactus, quae prope jam matura erat, ibi adventum exspectare Pompeii, eoque omnem rationem belli conferre, constituit.

LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit, concionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias; Scipionis milites cohortatur, ut, parta jam victoria, praedae ac praemiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus suum cum Scipione honorem partitur, classicumque apud eum cani, et alterum illi jubet praetorium tendi. Auctis copiis Pompeii, duobusque magnis exercitibus conjunctis, pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriae augetur adeo, ut, quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur; et, si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio, et consulares praetoriosque servorum habere numero, dicerent. Jamque inter se palam de praemiis ac sacerdotiis contendebant, in annosque consulatum definiebant; alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant: magnaque inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi; quum ejus necessarii fidem implorarent Pompeii, praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet recusarent.

LXXXIII. Jam de sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio, Spintherque Lentulus, quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt: quum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque jactaret, Scipio affinitate Pompeii confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditionis exercitus Attius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in consilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas dari ad judicandum iis, qui ordinis essent senatorii, belloque una cum ipsis interfuissent; sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent, quique intra praesidia Pompeii fuissent, neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de praemiis pecuniae, aut de persequendis inimicitiis, agebant; nec, quibus rationibus superare possent, sed quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

LXXXIV. Re frumentaria praeparata, confirmatisque militibus, et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere militum animum videretur, tentandum Caesar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit, aciemque instruxit, primum suis locis, paulloque a castris Pompeii longius; continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis, collibusque Pompeianis aciem subjiceret. Quae res in dies confirmatiorem ejus exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset

inferior, adolescentes atque expeditos, ex antesignanis electos milites ad pernicitatem, armis inter equites proeliari juberet, qui quotidiana consuetudine usum quoque ejus generis proeliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites M, apertioribus etiam locis, VII millium Pompeianorum impetum, quum adesset usus, sustinere auderent, neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit, atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompeius, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat; semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Caesar se subjiceret. Caesar, nulla ratione ad pugnam elici posse Pompeium existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret, semperque esset in itineribus: hoc sperans, ut, movendis castris, pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur; simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et, insolitum ad laborem, Pompeii exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato, tabernaculisque detensis, animadversum est paullo ante, extra quotidianam consuetudinem, longius a vallo esse aciem Pompeii progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar apud suos, quum jam esset agmen in portis, "Differendum est," inquit, "iter in praesentia nobis, et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus." confestimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare: namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, prius, quam concurrerent acies, fore, uti exercitus Caesaris pelleretur. Id quum essent plerique admirati, "Scio me," inquit, "paene incredibilem "rem polliceri: sed rationem consilii mei accipite, "quo firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi "equitibus nostris, idque mihi se facturos confirma-"verunt, ut, quum propius sit accessum, dextrum "Caesaris cornu ab latere aperto aggrederentur, ut, "circumventa ab tergo acie, prius perturbatum exer-"citum pellerent, quam a nobis telum in hostem ja-"ceretur. Ita sine periculo legionum, et paene sine "vulnere, bellum conficiemus. id autem difficile non "est, quum tantum equitatu valeamus." Simul denunciavit, ut essent animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavissent, ne usu manuque reliquorum opinionem fallerent.

LXXXVII. Hunc Labienus excepit, et, quum Caesaris copias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret, "Noli," inquit, "existimare, "Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germa-"niamque devicerit. Omnibus interfui proeliis; ne-"que temere incognitam rem pronuncio. Perexigua "pars illius exercitus superest, magna pars deperiit; "quod accidere tot proeliis fuit necesse: multos au-"tumni pestilentia in Italia consumsit: multi domum "discesserunt: multi sunt relicti in continenti. An "non exaudîstis, ex iis, qui per caussam valetudinis "remanserunt, cohortes esse Brundisii factas? hae "copiae, quas videtis, ex dilectibus horum annorum "in citeriore Gallia sunt refectae, et plerique sunt ex

" colonis Transpadanis. Attamen, quod fuit roboris, " duobus proeliis Dyrrhachinis interiit." Haec quum dixisset, juravit, se, nisi victorem, in castra non reversurum: reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans, Pompeius idem juravit; nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui jurare dubitaret. Haec quum facta essent in consilio, magna spe et laetitia omnium discessum est: ac jam animo victoriam praecipiebant, quod de re tanta, et a tam perito imperatore, nihil frustra confirmari videbatur.

LXXXVIII. Caesar, quum Pompeii castris appropinquâsset, ad hunc modum aciem ejus instructam animadvertit. Erant in sinistro cornu legiones duae, traditae a Caesare initio dissensionis ex SC. quarum una prima, altera tertia appellabatur. In eo loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio conjuncta cum cohortibus Hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatae. Has firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam cornuaque interjecerat: numeroque cohortes CX expleverat. Haec erant millia XLV, evocatorum circiter duo, quae ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant; quae tota acie disperserat. Reliquas cohortes VII castris propinquisque castellis praesidio disposuerat. Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat: quam ob caussam cunctum equitatum, saggittarios funditoresque omnes, in sinistro cornu objecerat.

LXXXIX. Caesar, superius institutum servans, X legionem in dextro cornu, IX in sinistro, collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer attenuata. Huic sic adjunxit IIX, ut paene unam ex dua-

bus efficeret; atque alteram alteri praesidio esse jusserat. Cohortes in acie LXXX constitutas habebat: quae summa erat millium XXII. Cohortes II castris praesidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn. Domitium, praeposuerat; ipse contra Pompeium constitit. Simul, his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit, atque ex his quartam instituit, equitatuique opposuit; et, quid fieri vellet, ostendit; monuitque, ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei, totique exercitui, imperavit, ne injussu suo concurreret: se, quum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

XC. Exercitum quum militari more ad pugnam cohortaretur, suaque in eum perpetui temporis officia praedicaret, in primis commemoravit, testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petìsset; quae per Vatinium in colloquiis, quae per A. Clodium cum Scipione egisset; quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset: neque se unquam abuti militum sanguine, neque rempublicam alterutro exercitu privare, voluisse. Hac habita oratione, exposcentibus militibus, et studio pugnae ardentibus, tuba signum dedit.

XCI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Caesaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione X duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato, "Sequimini me," inquit, "manipulares mei qui "fuistis; et vestro imperatori, quam constituistis, o-"peram date: unum hoc proelium superest; quo con-"fecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram li-

"bertatem recuperabimus." simul, respiciens Caesarem, "Faciam," inquit, "hodie, Imperator, ut aut "vivo mihi, aut mortuo, gratias agas." Haec quum dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit: atque eum electi milites circiter cxx voluntarii ejusdem centuriae sunt prosecuti.

XCII. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus: sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent, neve se loco moverent, aciemque ejus distrahi paterentur: idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur, aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur; leviusque casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis telis occurrissent; simul fore, ut, duplicato cursu, Caesaris milites exanimarentur, et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur: propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere, imperatores debent; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent, clamoremque universi tollerent: quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt.

XCIII. Sed nostri milites, dato signo, quum infestis pilis procucurrissent, atque animadvertissent, non concurri a Pompeianis, usu periti, ac superioribus pugnis exercitati, sua sponte cursum represserunt, et ad medium fere spatium constiterunt, ne, consumtis viribus, appropinquarent; parvoque intermisso temporis spatio, ac rursus renovato cursu, pila miserunt, celeriterque, ut erat praeceptum a Caesare,

gladios strinxerunt. Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt: nam et tela missa exceperunt, et impetum legionum tulerunt, et ordines conservaverunt, pilisque missis ad gladios redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompeii cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt, omnisque multitudo sagittariorum se profudit: quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paullum loco motus cessit: equitesque Pompeiani hoc acrius instare, et se turmatim explicare, aciemque nostram a latere aperto circuire, coeperunt. Quod ubi Caesar animadvertit, IV aciei, quam instituerat sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt, infestisque signis tanta vi in Pompeii equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret; omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis, omnes sagittarii funditoresque, destituti, inermes, sine praesidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis, circumierunt, eosque a tergo sunt adorti.

XCIV. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quieta fuerat, et se ad id tempus loco tenuerat, procurrere jussit. Ita, quum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt, atque universi terga verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in IV acie collocatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronunciaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus: ab iisdem factae caedes sagittariorum atque funditorum: ab iisdem acies Pompeiana a sinistra parte erat circumita, atque initium fu-

gae factum. Sed Pompeius, ut equitatum suum pulsum vidit, atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animadvertit, aliis diffisus, acie excessit, protinusque se in castra equo contulit; et iis centurionibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent, "Tuemini," inquit, "castra, et defendite diligenter, si quid durius acci-"derit: ego reliquas portas circumeo, et castrorum "praesidia confirmo." Haec quum dixisset, se in praetorium contulit, summae rei diffidens, et tamen eventum exspectans.

XCV. Caesar, Pompeianis ex fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare oportere existimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur, castraque oppugnarent: qui, etsi magno aestu fatigati, (nam ad meridiem res erat perducta) tamen, ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quae ibi praesidio erant relictae, industrie defendebantur; multo etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam, qui acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis, signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione, cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed, confecti vulneribus, locum reliquerunt, protinusque omnes, ducibus usi centurionibus, tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

XCVI. In castris Pompeii videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata, L. etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera, mul-

taque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent; ut facile aestimari posset, nihil eos de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates. at hi miserrimo ac patientissimo exercitui Caesaris luxuriem objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius jam, quum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus imperatoris, decumana porta se ex castris ejecit, protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate, paucos suos ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum xxx ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit; saepe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperâsset, ab eo initio fugae facto, paene proditus videretur.

XCVII. Caesar, castris potitus, a militibus contendit, ne, in praeda occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata, montem opere circumvenire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco, relicto monte, universi juris ejus Larissam versus se recipere coeperunt. Qua re animadversa, Caesar copias suas divisit, partemque legionum in castris Pompeii remanere jussit, partem in sua castra remisit: IV secum legiones duxit; commodioreque itinere Pompeianis occurrere coepit, et, progressus millia passuum VI, aciem instruxit. Qua re animadversa, Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluebat. Caesar, milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat, tamen munitione flumen a monte seclusit, ne noctu aquari Pompeiani possent. Quo jam perfecto opere,

illi de deditione, missis legatis, agere coeperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se cum iis conjunxerant, nocte fuga salutem petierunt.

XCVIII. Caesar prima luce omnes eos, qui in monte consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere, atque arma projicere, jussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt, passisque palmis, projecti ad terram, flentes ab eo salutem petierunt; consolatus, consurgere jussit: et, pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis commendavit, ne qui eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere, et eas, quas secum duxerat, invicem requiescere, atque in castra reverti, jussit: eodemque die Larissam pervenit.

XCIX. In eo proelio non amplius CC milites desideravit; sed centuriones, fortes viros, circiter XXX amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus, cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum conjecto. Neque id fuit falsum, quod ille, in pugnam proficiscens, dixerat: sic enim Caesar existimabat, eo proelio excellentissimam virtutem Crastini fuisse; optimeque eum de se meritum judicabat. Ex Pompeiano exercitu circiter millia XV cecidisse videbantur: sed in deditionem venerunt amplius millia XXIV, (namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dediderunt:) multi praeterea in finitimas civitates refugerunt, signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt relata CLXXX, et aquilae IX. L. Domitius, ex castris in montem refugiens, quum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

C. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brun-

disium venit; eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui Brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas: atque ex his longius productam unam quinqueremem, et minores duas, in angustiis portus cepit: itemque per equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit. Sed Laelius, tempore anni commodiore usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat, neque a proposito deterrebatur: neque, ante proelium in Thessalia factum cognitum, aut ignominia amissarum navium, aut necessariarum rerum inopia, ex portu insulaque expelli potuit.

CI. Iisdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum, et Phoenicum, et Cilicum, in Siciliam venit: et, quum esset Caesaris classis divisa in duas partes, et dimidiae parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, dimidiae M. Pomponius ad Messanam; prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de ejus adventu cognosceret: perturbatumque eum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo, completas onerarias naves taeda, et pice, et stupa, reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit, atque omnes naves incendit xxxv, e quibus erant xx constratae: tantusque eo facto timor incessit, ut, quum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur: et, nisi eo ipso tempore quidam nuncii de Caesaris victoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique futurum fuisse, uti amitteretur. Sed, opportunissime nunciis allatis, oppidum fuit defensum, Cassiusque ad Sulpicianam in-

de classem profectus est Vibonem: applicatisque nostris ad terram navibus, propter eundem timorem, pari, atque antea, ratione egit. Secundum nactus ventum, onerarias naves circiter XL, praeparatas ad incendium, immisit, et, flamma ab utroque cornu comprehensa, naves sunt combustae V. Quumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio navibus, ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt; sed sua sponte naves conscenderunt, et a terra solverunt, impetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes II, in quarum altera erat Cassius, ceperunt: sed Cassius, exceptus scapha, refugit. Praeterea duae sunt deprehensae triremes. Neque multo post de proelio facto in Thessalia cognitum est; ut ipsis Pompeianis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

CII. Caesar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompeium existimavit, quascunque in partes ex fuga se recepisset, ne rursus copias comparare alias, et bellum renovare, posset: et, quantumcunque itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur, legionemque unam minoribus itineribus subsequi jussit. Erat edictum Pompeii nomine Amphipoli propositum, uti omnes ejus provinciae juniores, Graeci civesque Romani, jurandi caussa convenirent: sed, utrum avertendae suspicionis caussa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis dilectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad anchoram una nocte constitit; et, vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad neces-

sarios sumtus corrogata, cognito Caesaris adventu, ex eo loco discessit, et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis actuariis, in Ciliciam atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensium, civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem captam esse excludendi sui caussa; nunciosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo, consulari, ac nonnullis aliis, acciderat Rhodi: qui, quum ex fuga Pompeium sequerentur, atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant; missisque ad eos nunciis, ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus, Pompeius, deposito adeundae Syriae consilio, pecunia societatis sublata, et a quibusdam privatis sumta, et aeris magno pondere ad militarem usum in naves imposito, duobusque millibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis, cum sorore Cleopatra bellum gerens, quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat: castraque Cleopatrae non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur, atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed, qui ab eo

missi erant, confecto legationis officio, liberius cum militibus regis colloqui coeperunt, eosque hortari, ut suum officium Pompeio praestarent, neve ejus fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeii milites; quos, ex ejus exercitu acceptos in Syria, Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque confecto apud Ptolemaeum, patrem pueri, reliquerat.

CIV. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter aetatem ejus in procuratione erant regni; sive timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exercitu regio, ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet; sive despecta ejus fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt; iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt, eumque ad regem venire jusserunt: ipsi, clam consilio inito, Achillan, praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus, et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis, et ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rege, et in custodia necatur.

CV. Caesar, quum in Asiam venisset, reperiebat T. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex fano Dianae, ejusque rei caussa senatores omnes ex provincia evocâsse, ut iis testibus in summa pecuniae uteretur; sed, interpellatum adventu Caesaris, profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Minervae, repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum fecisset Caesar, simulacrum

Victoriae, quod ante ipsam Minervam collocatum erat, et ante ad simulacrum Minervae spectabat, ad valvas se templi, limenque, convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitûs clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac reconditis templi, quo, praeter sacerdotes, adire fas non est, quae Graeci ἄδυτα appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

CVI. Caesar, paucos dies in Asia moratus, quum audîsset Pompeium Cypri visum, conjectans, eum in Aegyptum iter habere, propter necessitudines regni, reliquasque ejus loci opportunitates, cum legionibus, una, quam ex Thessalia se sequi jusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque DCCC, et navibus longis Rhodiis X, et Asiaticis paucis, Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum III millia CC. Reliqui, vulneribus ex proeliis, et labore, ac magnitudine itineris, confecti, consequi non potuerant. Sed Caesar, confisus fama rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat; atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriae de Pompeii morte cognoscit: atque ibi primum e navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii caussa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo majestatem regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu, crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant, compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis, legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat: ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui Alexandria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim, controversias regum ad populum Romanum, et ad se, quod esset consul, pertinere existimans, atque eo magis officio suo convenire, quod, superiore consulatu, cum patre Ptolemaeo et lege et SC. societas erat facta; ostendit sibi placere, regem Ptolemaeum atque sororem ejus Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere, et de controversiis jure apud se potius, quam inter se armis, disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni, propter aetatem pueri, nutricius ejus, eunuchus, nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari coepit, regem ad dicendam caussam evocari: deinde, adjutores quosdam, conscios sui, nactus ex regis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit, atque eundem Achillan, cujus supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc, incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, literis nunciisque edocuit. In testamento Ptolemaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis major, et ex duabus ea, quae aetate antecedebat. Haec uti fierent, per omnes deos, perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti, unae per legatos ejus Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur; (hae, quum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositae) alterae, eodem exemplo, relictae atque obsignatae Alexandriae, proferebantur.

CIX. De his rebus quum ageretur apud Caesa-

rem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias regum componere; subito exercitus regius, equitatusque omnis venire Alexandriam nunciatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret, consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse jussit: regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximae auctoritatis, legatos ad Achillan mitteret, et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant, magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habuerant, ad Achillan pervenerunt. Quos ille, quum in conspectum ejus venissent, prius, quam audiret, aut, cujus rei caussa missi essent, cognosceret, corripi atque interfici jussit: quorum alter, accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus; alter interfectus est. Quo facto, regem ut in sua potestate haberet, Caesar effecit, magnamque regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans, et ut potius privato paucorum et latronum, quam regio consilio, susceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris, contemnendae viderentur: millia enim xx in armis habebat. Hae constabant ex Gabinianis militibus, qui jam in consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant, et nomen disciplinamque populi Romani dedidicerant, uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex praedonibus latronibusque Syriae, Ciliciaeque provinciae, finitimarumque regionum. Multi praeterea, capitis

damnati, exsulesque, convenerant: fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriae receptus, certaque vitae conditio, ut, dato nomine, militum essent numero: quorum si quis a domino prehenderetur, concursu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur ipsi, pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere; hi bona locupletum diripere stipendii augendi caussa, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios arcessere, vetere quodam Alexandrini exercitus instituto, consueverant. Erant praeterea equitum millia II. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriae bellis; Ptolemaeum patrem in regnum reduxerant; Bibuli filios duos interfecerant; bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

CXI. His copiis fidens, Achillas, paucitatemque militum Caesaris despiciens, occupabat Alexandriam, praeter eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat, primo impetu domum ejus irrumpere conatus: sed Caesar, dispositis per vias cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum: ac longe maximam ea res attulit dimicationem. Simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur: quarum erant L auxilio missae ad Pompeium, proelioque in Thessalia facto domum redierant. Illae triremes omnes et quinqueremes, aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum. Praeter has, XXII, quae praesidii caussa Alexandriae esse consueverant, constratae omnes: quas si occupavissent, classe Caesari erepta, portum ac mare totum in sua potestate haberent, commeatu auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est conten-

tione actum, quanta agi debuit, quum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar; omnesque eas naves, et reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod tam late tueri tam parva manu non poterat; confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

CXII. Pharus est in insula turris, magna altitudine, mirificis operibus exstructa, quae nomen ab insula accepit. Haec insula, objecta Alexandriae, portum efficit: sed, a superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCCC in mare jactis molibus, angusto itinere et ponte cum oppido conjungitur. In hac sunt insula domicilia Aegyptiorum, et vicus oppidi magnitudine: quaeque ubique naves imprudentia aut tempestate paullulum suo cursu decesserint, has more praedonum diripere consueverunt. Iis autem invitis, a quibus Pharos tenetur, non potest esse, propter angustias, navibus introitus in portum. Hoc tum veritus, Caesar, hostibus in pugna occupatis, militibusque expositis, Pharon apprehendit, atque ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum, uti tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent: dimisit enim circum omnes propinquas regiones, atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discederetur, et neutri pellerentur, (id efficiebant angustiae loci) paucisque utrinque interfectis Caesar, loca maxime necessaria complexus, noctu praemunit. Hoc tractu oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi caussa initio erat inductus, et theatrum, conjunctum domui, quod arcis tenebat locum, aditusque habebat ad portum, et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro objec-

tas haberet, neu dimicare invitus cogeretur. Interim filia minor Ptolemaei regis, vacuam possessionem regni sperans, ad Achillan sese ex regia trajecit, unaque bellum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta, quae res apud milites largitiones auxit: magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri et procurator regni, in parte Caesaris, quum ad Achillan nuncios mitteret, hortareturque ne negotio desisteret, neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internunciis, a Caesare est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

A. HIRTII

A. HIRTII

COMMENTARIORUM

DE BELLO ALEXANDRINO

LIBER UNUS.

I. BELLO Alexandrino conflato, Caesar Rhodo atque ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit; Creta sagittarios, equites ab rege Nabataeorum Malcho, evocat; tormenta undique conquiri, et frumentum mitti, auxiliaque adduci, jubet. Interim munitiones quotidie operibus augentur, atque omnes oppidi partes, quae minus firmae esse viderentur, testudinibus ac musculis aptantur: ex aedificiis autem per foramina in proxima aedificia arietes immittuntur; quantumque aut ruinis dejicitur, aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur: nam incendio fere tuta est Alexandria, quod sine contignatione ac materia sunt aedificia, et structuris atque fornicibus continentur, tectaque sunt rudere, aut pavimentis. Caesar maxime studebat, ut, quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interjecta efficiebat, hanc operibus, vineisque agendis, ab reliqua parte urbis excluderet: illud spectans, primum, ut, quum esset in duas partes urbs divisa, acies uno consilio atque imperio administraretur; deinde, ut laborantibus succurri, atque ex altera oppidi parte auxi-

lium ferri, posset: in primis vero, ut aqua pabuloque abundaret; quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem, habebat: quod utrumque palus large praebere poterat.

II. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla aut mora inferebatur: nam in omnes partes, per quas fines Aegyptii regnumque pertinet, legatos conquisitoresque dilectus habendi caussa miserant; magnumque numerum in oppidum telorum atque tormentorum convexerant; et innumerabilem multitudinem adduxerant. Nec minus in urbe maximae armorum erant institutae officinae: servos praeterea puberes armaverant, quibus domini locupletiores victum quotidianum stipendiumque praebebant. Hac multitudine disposita, munitiones semotarum partium tuebantur: veteranas cohortes vacuas in celeberrimis urbis locis habebant, ut, quacunque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opportunae essent. Omnibus viis atque angiportis triplicem vallum obduxerant; erat autem quadrato exstructus saxo, neque minus XL pedes altitudinis habebat: quaeque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant. Praeterea alias ambulatorias totidem tabulatorum confixerant; subjectisque eas rotis, funibus jumentisque objectis, directis plateis, in quamcunque erat visum partem, movebant.

III. Urbs fertilissima et copiosissima omnium rerum apparatus suggerebat. Ipsi homines, ingeniosissimi atque acutissimi, quae a nobis fieri viderant, ea sollertia efficiebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur: et sua sponte multa reperiebant; unoque tempore et nostras munitiones infestabant, et suas

defendebant; atque haec principes in consiliis concionibusque agitabant, populum Romanum paullatim in consuetudinem ejus regni occupandi venire: paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Aegypto: Pompeium se ex fuga eodem recepisse, Caesarem venisse cum copiis; neque morte Pompeii quidquam profectum, quo minus apud se Caesar commoraretur, quem si non expulissent, futuram ex regno provinciam: idque agendum mature: namque eum, interclusum tempestatibus propter anni tempus, recipere transmarina auxilia non posse.

IV. Interim, dissensione orta inter Achillan, qui veterano exercitui praeerat, et Arsinoën, regis Ptolemaei minorem filiam, ut supra demonstratum est, quum uterque utrique insidiaretur, et summam imperii ipse obtinere vellet, praeoccupat Arsinoë per Ganymeden eunuchum, nutricium suum, atque Achillan interficit. Hoc occiso, ipsa sine ullo socio et custode omne imperium obtinebat; exercitus Ganymedi traditur. Is, suscepto officio, largitionem in milites auget, reliqua pari diligentia administrat.

V. Alexandria est fere tota suffossa, specusque habet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quae paullatim spatio temporis liquescit, ac subsidit. Hac uti domini aedificiorum atque eorum familiae consueverunt: nam, quae flumine Nilo fertur, adeo est limosa ac turbida, ut multos variosque morbos efficiat: sed ea plebes ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte urbis erat, quae ab Alexandrinis tenebatur: quo facto est admonitus Ganymedes, posse nostros aqua intercludi; qui, distributi munitionum tuendarum caussa, vicatim ex pri-

vatis aedificiis, specubus ac puteis exstracta aqua utebantur.

VI. Hoc probato consilio, magnum ac difficile opus aggreditur. Interseptis enim specubus, atque omnibus urbis partibus exclusis, quae ab ipso tenebantur, aquae magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit. Hanc locis superioribus fundere in partem Caesaris non intermittebat; quam ob rem salsior paullo praeter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis aedificiis, magnamque hominibus admirationem praebebat, quam ob caussam id accidisset: nec satis sibi ipsi credebant, quum se inferiores ejusdem generis ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuêssent: vulgoque inter se conferebant, et degustando, quantum inter se differrent aquae, cognoscebant. Parvo vero temporis spatio, haec propior bibi omnino non poterat; illa inferior corruptior jam salsiorque reperiebatur.

VII. Quo facto dubitatione sublata, tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti viderentur, atque alii morari Caesarem dicerent, quin naves conscendere juberet; alii multo graviorem extimescerent casum, quod neque celari Alexandrinis possent in apparanda fuga, quum tam parvo spatio distarent ab ipsis; neque, illis imminentibus atque insequentibus, ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat, quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat, et descivisse a suis videbatur; ut, si mihi defendendi essent Alexandrini, quod neque fallaces essent, neque temerarii, multa oratio frustra absumeretur: quum vero uno tempore

et natio eorum et natura cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad proditionem, nemo dubitare potest.

VIII. Caesar suorum timorem consolatione et ratione minuebat: nam puteis fossis aquam dulcem posse reperiri affirmabat; omnia enim littora naturaliter aquae dulcis venas habere. Quod si alia esset littoris Aegyptii natura, atque omnium reliquorum; tamen, quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quo minus quotidie aquam navibus peterent, vel a sinistra parte a Paractonio, vel a dextra ab insula, quae diversae navigationes nunquam uno tempore adversis ventis praecluderentur: fugae vero nullum esse consilium, non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem, qui nihil, praeterquam de vita, cogitarent: magno negotio impetus hostium adversos ex munitionibus sustineri; quibus relictis, nec loco nec numero pares esse posse: magnam autem moram et difficultatem adscensum in naves habere, praesertim ex scaphis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem, locorumque et aedificiorum notitiam: hos, praecipue in victoria insolentes, praecursuros, et loca excelsiora atque aedificia occupaturos; ita fuga navibusque nostros prohibituros: proinde ejus consilii obliviscerentur, atque omni ratione esse vincendum cogitarent.

IX. Hac oratione apud suos habita, atque omnium mentibus excitatis, dat centurionibus negotium, ut, reliquis operibus intermissis, ad fodiendos puteos animum conferant, neve quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio, atque omnium animis ad laborem incitatis, magna, una nocte, vis aquae dulcis inventa est. Ita operosis Alexandri-

norum machinationibus, maximisque conatibus, non longi temporis labore occursum est. Eo biduo legio XXXVII ex dedititiis Pompeianis militibus, cum frumento, armis, telis, tormentis, imposita in naves a Domitio Calvino, ad littora Africae, paullo supra Alexandriam, delata est. Hae naves Euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur: sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas anchoras. Hi, quum diu retinerentur, atque aquae inopia premerentur, navigio actuario Caesarem faciunt certiorem.

X. Caesar, ut per se consilium caperet, quid faciendum videretur, navim conscendit, atque omnem classem se sequi jussit, nullis nostris militibus impositis; quod, quum longius paullo discederet, munitiones nudare nolebat. Quumque ad eum locum accessisset, qui appellatur Chersonesus, aquandique caussa remiges in terram exposuisset, nonnulli ex eo numero, quum longius a navibus praedatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti: ex iis cognoverunt, Caesarem ipsum in classe venisse, nec ullos milites in navibus habere. Qua re comperta, magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt. Itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt, Caesarique redeunti cum classe occurrerunt: qui duabus de caussis eo die dimicare nolebat, quod et nullos milites in navibus habebat, et post horam X diei res agebatur; nox autem allatura videbatur majorem fiduciam illis, qui locorum notitia confidebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum; quod nulla satis idonea esset hortatio, quae neque virtutem posset notare, neque inertiam. Quibus de caussis na-

ves, quas potuit, Caesar ad terram detrahit, quem in locum illos successuros non existimabat.

XI. Erat una navis Rhodia in dextro Caesaris cornu, longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati, hostes non tenuerunt sese, magnoque impetu IV ad eam constratae naves et complures apertae contenderunt: cui coactus est Caesar ferre subsidium, ne turpem in conspectu contumeliam acciperet; quanquam, si quid gravius illis accidisset, merito casurum judicabat. Proelium commissum est magna contentione Rhodiorum: qui, quum in omnibus dimicationibus et scientia et virtute praestitissent, tum maxime illo tempore totum onus sustinere non recusabant, ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita proelium secundissimum est factum. Capta est una hostium quadriremis, depressa est altera; deinde omnibus epibatis nudatae: magna praeterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox proelium diremisset, tota classe hostium Caesar potitus esset. Hac calamitate perterritis hostibus, adverso vento leniter flante, naves onerarias Caesar remulco victricibus suis navibus Alexandriam deducit.

XII. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, quum jam non virtute propugnatorum, sed scientia classiariorum, se victos viderent, * * * * quibus et superioribus locis sublevabantur, ut ex aedificiis defendi possent: et materiam cunctam objicerent, quod nostrae classis oppugnationem etiam ad terram verebantur. Iidem, postea quam Ganymedes in concilio confirmavit, sese et eas, quae essent amissae, restituturum, et numerum adaucturum, magna spe et fiducia veteres reficere naves, accuratiusque huic rei studere atque inservire, instituerunt: ac, tametsi amplius

ex navibus longis in portu navalibusque amiserant, non tamen reparandae classis cogitationem deposuerunt: videbant enim non auxilia Caesari, non commeatus, supportari posse, si classe ipsi valerent. Praeterea nautici homines, urbis et regionis maritimae, quotidianoque usu a pueris exercitati, ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant; et, quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant. Itaque omni studio ad parandam classem incubuerunt.

XIII. Erant omnibus ostiis Nili custodiae, exigendi portorii caussa dispositae. Naves veteres erant in occultis regiae navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi. Has reficiebant; illas Alexandriam revocabant. Deerant remi; porticus, gymnasia, aedificia publica, detegebant, asseres remorum usum obtinebant: aliud naturalis sollertia, aliud urbis copia subministrabat. Postremo non longam navigationem parabant; sed praesentis temporis necessitati serviebant, et in ipso portu confligendum videbant. Itaque paucis diebus, contra omnium opinionem, quadriremes XXII quinqueremes V confecerunt: ad has minores apertasque complures adjecerunt; et, in portu periclitati remigio, quid quaeque earum efficere posset, idoneos milites imposuerunt, seque ad confligendum omnibus rebus paraverunt. Caesar Rhodias naves IX habebat, (nam, X missis, una in cursu littore Aegyptio defecerat) Ponticas IIX, Lycias V, ex Asia XII. Ex his erant quinqueremes V, et quadriremes X: reliquae infra hanc magnitudinem, et pleraeque apertae. Tamen, virtute militum confisus, cognitis hostium copiis, se ad dimicandum parabat.

XIV. Postquam eo ventum est, ut sibi uterque eorum confideret; Caesar Pharon classe circumvehitur,

adversasque naves hostibus constituit: in dextro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas. Inter has spatium CD passuum relinquit, quod satis esse ad explicandas naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit: quae quamque earum sequatur, et cui subveniat, constituit atque imperat. Non dubitanter Alexandrini classem producunt, atque instruunt: in fronte collocant XXII, reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt. Magnum praeterea numerum minorum navigiorum et scapharum producunt cum malleolis, ignibusque, si quid ipsa multitudo, et clamor, et flamma, nostris terroris afferre possent. Erant inter duas classes vada transitu angusto, quae pertinent ad regionem Africae: (sic enim praedicant, partem esse Alexandriae dimidiam Africae) satisque diu inter ipsos est exspectatum, ab utris transeundi fieret initium; propterea quod eis qui intrâssent, et ad explicandam classem, et ad receptum, si durior accidisset casus, impeditiores fore videbantur.

XV. Rhodiis navibus praeerat Euphranor, animi magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus, quam cum Graecis, comparandus. Hic ob notissimam scientiam, atque animi magnitudinem, delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui, ubi Caesaris animum advertit, "Videris mihi," inquit, "Caesar, vereri, si haec vada primus navibus intraveris, "ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem "possis explicare: nobis rem committe; nos proelium "sustinebimus, (neque tuum judicium fallemus) dum "reliqui subsequantur: hos quidem diutius in nostro "conspectu gloriari magno nobis et dedecori et do-"lori est." Caesar, illum adhortatus, atque omnibus laudibus prosecutus, dat signum pugnae. Progressas

ultra vadum, IV Rhodias naves circumsistunt Alexandrini, atque in eas impetum faciunt. Sustinent illi, atque arte sollertiaque se explicant: ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla transversa hosti objiceretur, nullius remi detergerentur, sed semper venientibus adversae occurrerent. Interim sunt reliquae subsecutae. Tum necessario discessum ab arte est propter angustias loci, atque omne certamen in virtute constitit. Neque vero Alexandriae fuit quisquam, aut nostrorum, aut oppidanorum, qui aut in opere aut in oppugnatione occupatum animum haberet, quin altissima tecta peteret, atque ex omni prospectu locum spectaculo caperet, precibusque et votis victoriam suis ab diis immortalibus exposceret.

XVI. Minime autem par erat proelii certamen: nostris enim prorsus neque terra neque mari effugium dabatur victis, omniaque victoribus erant futura in incerto: illi, si superâssent navibus, omnia tenerent; si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur. Simul illud grave ac miserum videbatur, perpaucos de summa rerum ac de salute omnium decertare: quorum si qui aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam esset cavendum, quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Haec superioribus diebus saepenumero Caesar suis exposuerat, ut hoc majori animo contenderent, quod omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem suum quisque contubernalem, amicum, notum, prosequens erat obtestatus, ne suam atque omnium falleret opinionem, quorum judicio delectus ad pugnam proficisceretur. Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque sollertia atque ars praesidium ferret, neque numero navium praestantibus multitudo prodes-

set, neque flexi ad virtutem ex tanta multitudine viri virtuti nostrorum possent adaequari. Capitur hoc proelio quinqueremis una et biremis cum defensoribus remigibusque, et deprimuntur tres, nostris incolumibus omnibus: reliquae propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas protexerunt ex molibus atque aedificiis imminentibus, et nostros adire propius prohibuerunt.

XVII. Hoc ne sibi saepius accidere posset, omni ratione Caesar contendendum existimavit, ut insulam, molemque ad insulam pertinentem, in suam redigeret potestatem: perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido, et illam et urbem uno tempore tentari posse confidebat. Quo capto consilio, cohortes x, et levis armaturae electos, quos idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur, in navigia minora scaphasque imponit. Inde alteram insulae partem distinendae manus caussa constratis navibus aggreditur, praemiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primo impetum nostrorum pariter sustinuerunt: uno enim tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant, et littora armati defendebant, quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur; et scaphis navibusque longis v mobiliter et scienter angustias loci tuebantur. Sed, ubi, primum locis cognitis vadisque pertentatis, pauci nostri in littore constiterunt, atque hos sunt alii subsecuti, constanterque in eos, qui in littore aequo institerant, impetum fecerunt; omnes Pharitae terga verterunt. His pulsis custodia portus relicta, ad littora et vicum applicaverunt, seque ex navibus ad tuenda aedificia ejecerunt.

XVIII. Neque vero diutius ipsi ex munitione se

continere potuerunt; etsi erat non dissimile, atque Alexandriae, genus aedificiorum, (ut minora majoribus conferantur) turresque editae et conjunctae muri locum obtinebant: neque nostri aut scalis, aut cratibus, aut reliquis rebus, parati venerant ad oppugnandum. Sed terror hominibus mentem consiliumque eripit, et membra debilitat; ut tunc accidit. Qui se in aequo loco ac plano pares esse confidebant, iidem, perterriti fuga suorum et caede paucorum, XXX pedum altitudine in aedificiis consistere ausi non sunt, seque per molem in mare praecipitaverunt, et DCCC passuum intervallo ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex iis capti interfectique sunt: sed numerus captivorum omnino fuit DC.

XIX. Caesar, praeda militibus concessa, aedificia diripi jussit, castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo, communivit, atque ibi praesidium posuit. Hunc fuga Pharitae reliquerant; fortiorem illum, propioremque oppido, Alexandrini tuebantur. Sed eum postero die simili ratione aggreditur, quod, his obtentis duobus, omnem navigiorum excursum et repentina latrocinia sublatum iri videbatur. Jamque eos, qui praesidio eum locum tenebant, tormentis ex navibus sagittisque depulerat, atque in oppidum redegerat, et cohortium III instar in terram exposuerat; non enim plures consistere angustiae loci patiebantur: reliquae copiae in navibus stationem obtinebant. Quo facto, imperat pontem adversus hostem praevallari, et, qua exitus navibus erat fornice exstructo, quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri atque obstrui: quorum altero opere effecto, ut nulla omnino scapha egredi posset, altero instituto, omnes Alexandrinorum copiae ex oppido se ejecerunt, et contra munitiones pontis lati-

ore loco constiterunt; eodemque tempore, quae consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum emittere, ad molem constituerunt. Pugnabatur a nobis ex ponte, ex mole; ab illis ex area, quae erat adversus pontem, et ex navibus contra molem.

XX. In his rebus occupato Caesare, militesque hortante, remigum magnus numerus et classiariorum ex longis navibus nostris in molem se ejecit. Pars eorum studio spectandi ferebatur; pars etiam cupiditate pugnandi. Hi primum navigia hostium lapidibus ac fundis a mole repellebant, ac multum proficere multitudine telorum videbantur. Sed, postquam ultra eum locum, ab latere eorum aperto, ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci; ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione, prodierant, sic temere in naves refugere coeperunt. Quorum fuga incitati, Alexandrini plures ex navibus egrediebantur, nostrosque acrius perturbatos insequebantur. Simul, qui in navibus longis remanserant, scalas rapere, navesque a terra repellere, properabant, ne hostes navibus potirentur. Quibus omnibus rebus perturbati, milites nostri cohortium trium, quae in ponte ac prima mole constiterant, quum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo circumvenirentur, et discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in pontem institutam reliquerunt, et magno cursu incitati ad naves contenderunt: quorum pars, proximas nacta naves, multitudine hominum atque onere depressa est; pars resistens, et dubitans quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est; nonnulli feliciore exitu, expeditas ad anchoram naves consecuti, incolumes discesserunt; pauci, al-

levati scutis, et animo ad conandum nixi, ad proxima navigia adnatarunt.

XXI. Caesar, quoad potuit, cohortando suos ad pontem ac munitiones contendere, eodem in periculo versatus est. Postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit: quo multitudo hominum insecuta quum irrumperet, neque administrandi, neque repellendi a terra, facultas daretur; fore, quod accidit, suspicatus, sese ex navigio ejecit, atque ad eas, quae longius constiterant, naves adnatavit. Hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens, nonnullos conservavit. Navigium quidem ejus, multitudine depressum militum, una cum hominibus interiit. Hoc proelio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter CD, et paullo ultra eum numerum classiarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmaverunt, atque, egestis ex mari lapidibus, libere sunt usi postea ad mittenda navigia.

XXII. Hoc detrimento, milites nostri tantum abfuerunt, ut perturbarentur, ut incensi potius atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis: in proeliis quotidianis, quandocunque fors obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis * * manum comprehendi multum operibus, et ardentibus studiis militum: nec divulgata Caesaris hortatio subsequi legionum aut laborem, aut pugnandi poterat cupiditatem: ut magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus, quam incitandi ad pugnandum.

XXIII. Alexandrini, quum Romanos et secundis rebus confirmari, et adversis incitari, viderent, neque ullum belli tertium casum nôssent, quo possent esse

firmiores, ut conjectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis, aut suo priore consilio per occultos nuncios regi probato, legatos ad Caesarem miserunt, ut dimitteret regem, transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse, confectam taedio puellae, fiduciario regno, dominatione crudelissima Ganymedis, facere id, quod rex imperâsset: quo si auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent.

XXIV. Caesar, etsi fallacem gentem, semperque alia cogitantem, alia simulantem, bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit: quod, si quo pacto sentirent ea, quae postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat; sin, id quod magis illorum naturae conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius sese contra regem, quam contra convenarum ac fugitivorum manum, bellum esse gesturum. Itaque regem cohortatus, ut consuleret regno paterno, parceret praeclarissimae patriae, quae turpibus incendiis et ruinis esset deformata, cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano sibique praestaret, quum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret; dextra dextram tenens, dimittere coepit adulta jam aetate puerum. At regius animus, disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suae moribus degeneraret, flens orare contrà Caesarem coepit, ne se dimitteret: non enim regnum ipsum sibi conspectu Caesaris esse jucundius. Compressis pueri lacrimis, Caesar, ipse commotus, celeriter, si illa sentiret, fore eum secum

affirmans, ad suos dimisit. Ille, ut ex carceribus in liberum cursum emissus, adeo contra Caesarem acriter bellum gerere coepit, ut lacrimas, quas in colloquio projecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Caesaris legati, amici, centuriones, militesque laetabantur, quod nimia bonitas ejus fallaciis pueri elusa esset: quasi vero id Caesar, bonitate tantum adductus, ac non prudentissimo consilio, fecisset.

XXV. Quum, duce assumto, Alexandrini nihilo se firmiores factos, aut languidiores Romanos, animadverterent; eludentibusque militibus regis aetatem, atque infirmitatem, magnum dolorem acciperent, neque se quidquam proficere viderent; rumoresque exsisterent, magna Caesari praesidia, terrestri itinere, Syria Ciliciaque adduci, (quod nondum Caesari auditum erat) commeatum, qui nostris mari supportabatur, intercipere statuerunt. Itaque expeditis navigiis, locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus, insidiabantur nostris commeatibus. Quod ubi Caesari nunciatum est, classem jubet expediri atque instrui. Praeficit huic Tib. Neronem. Proficiscuntur in ea classe Rhodiae naves, atque in his Euphranor, sine quo nulla unquam dimicatio maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. At Fortuna, quae plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriorem casum reservat, superiorum temporum dissimilis, Euphranorem prosequebatur. Nam, quum ad Canopum ventum esset, instructaque utrinque classis conflixisset, et sua consuetudine Euphranor primus proelium commisisset, et illic triremem hostium perforâsset ac demersisset; proximam longius insecutus, parum celeriter insequentibus reliquis,

circumventus ab Alexandrinis est: cui subsidium nemo tulit; sive, quod in ipso satis praesidii pro virtute ac felicitate ejus putarent esse; sive, quod ipsi sibi timebant. Itaque unus ex omnibus eo proelio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi victrice periit.

XXVI. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus, magnae nobilitatis domi, scientiaeque in bello et virtutis, fidei dignitatisque in amicitia Caesaris, missus in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad auxilia arcessenda, cum magnis copiis, quas celeriter et propensissima civitatum voluntate, et sua diligentia, confecerat, itinere pedestri, quo conjungitur Aegyptus Syriae, Pelusium adducit: idque oppidum, firmo praesidio occupatum Achillae propter opportunitatem loci, (namque tota Aegyptus maritimo accessu Pharo, pedestri Pelusio, velut claustris, munita existimatur) repente magnis circumdatum copiis, multiplici praesidio pertinaciter propugnantibus, et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subjiciebat, et perseverantia constantiaque oppugnandi, quo die est aggressus, in suam redegit potestatem, praesidiumque ibi suum collocavit. Inde, re bene gesta, Alexandriam ad Caesarem contendit, omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quae plerumque adest victori, pacârat, atque in amicitiam Caesaris redegerat.

XXVII. Locus est fere regionum illarum nobilissimus non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta, quod nomen a similitudine literae cepit: nam pars quaedam fluminis Nili, mire derivata inter se duobus itineribus, paullatim medium inter se spatium relinquens, diversissimo ad littus intervallo mari conjungitur. Cui loco quum appropinquare Mithridaten

rex cognovisset, et transeundum ei flumen sciret; magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridaten, vel sine dubio retineri, posse credebat. Quemadmodum autem optabat eum vinci, sic satis habebat, interclusum a Caesare a se retineri. Quae primae copiae flumen a Delta transire, et Mithridati occurrere, potuerunt, proelium commiserunt, festinantes praeripere subsequentibus victoriae societatem; quorum impetum Mithridates magna cum prudentia, consuetudine nostra castris vallatis, sustinuit: quum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret, eruptione undique facta, magnum numerum eorum interfecit. Quod nisi locorum notitia reliqui se texissent, partimque in naves, quibus flumen transierant, recepissent, funditus deleti essent: qui ut paullulum ab illo timore se recreârunt, adjunctis iis, qui subsequebantur, rursus oppugnare Mithridaten coeperunt.

XXVIII. Mittitur a Mithridate nuncius Caesari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem haec accidisse rex. Ita paene sub idem tempus et rex ad opprimendum Mithridaten proficiscitur, et Caesar ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione rex est usus, in qua magnam et paratam classem habebat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret; sed, circumvectus eo mari, quod Africae partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus, prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithridaten aggredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit. Consederat cum copiis rex loco natura munito, quod erat ipse excelsior, planitie ex omnibus partibus subjecta, tribus autem ex lateribus variis genere munitionibus tegebatur. Unum la-

tus erat adjectum flumini Nilo; alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret; tertium palude cingebatur.

XXIX. Inter castra regis et Caesaris iter flumen intercedebat angustum, altissimis ripis, quod in Nilum influebat: aberat autem ab regis castris millia passuum circiter VII. Rex, quum hoc itinere venire Caesarem comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Caesarem prohiberent, et eminus ex ripis proelium impar inirent; nullum enim processum virtus habebat, aut periculum ignavia subibat: quae res incendit dolore milites equitesque nostros, quod tamdiu pari proelio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem tempore equites Germani, dispersi vada fluminis quaerentes, partim demissioribus ripis flumen transnârunt; et legionarii, magnis arboribus excisis, quae longitudine utramque ripam contingerent, projectis, repentinoque aggere injecto, flumen transierunt. Quorum impetum adeo pertimuerunt hostes, ut in fuga spem salutis collocarent: sed id frustra; namque ex ea fuga pauci ad regem refugerunt, paene omni reliqua multitudine interfecta.

XXX. Caesar, re praeclarissime gesta, quum subitum adventum suum judicaret magnum terrorem Alexandrinis injecturum, protinus victor ad castra regis pertendit. Haec quum et opere magno vallata, et loci natura munita, adverteret, confertamque armatorum multitudinem collocatam in vallo videret, lassos itinere, ac procliando, milites ad oppugnanda castra succedere noluit. Itaque, non magno intervallo relicto ab hoste, castra posuit. Postero die castellum, quod rex in proximo vico non longe a suis castris mu-

nierat, brachiisque cum opere castrorum conjunxerat, vici obtinendi caussa, Caesar, aggressus omnibus copiis, expugnat; non quo id minori numero militum consequi difficile factu putaret; sed ut ab ea victoria, perterritis Alexandrinis, protinus castra regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti, munitionibus successerunt, acerrimeque eminus proeliari coeperunt. Duabus ex partibus aditus oppugnationis nostris dabatur; una, quam liberum accessum habere demonstravi; altera, quae mediocre intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. Maxima et electissima Alexandrinorum multitudo defendebat eam partem, quae facillimum aditum habebat. Plurimum autem proficiebant in repellendis vulnerandisque nostris, qui regione fluminis Nili propugnabant: diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multae naves, instructae funditoribus et sagittariis, nostros impugnabant.

XXXI. Caesar, quum videret, milites acrius proeliari non posse, nec tamen multum profici propter locorum difficultatem; quumque animadverteret, excelsissimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis, quod et per se munitus esset, et studio partim pugnandi, partim spectandi, decucurrissent in eum locum, in quo pugnabatur; cohortes illo circuire castra, et summum locum aggredi, jussit, iisque Carfulenum praefecit, et animi magnitudine et rei militaris scientia virum praestantem. Quo ut ventum est, paucis defendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus, diverso clamore et proelio perterriti, Alexandrini trepidantes in omnes partes castrorum discurrere coeperunt. Quorum perturbatione

nostrorum animi adeo sunt incitati, ut paene eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum locum castrorum caperent: ex quo decurrentes, magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes, acervatim se de vallo praecipitaverunt in eam partem, quae flumini erat adjuncta. Horum primis in ipsa fossa munitionis magna ruina oppressis, ceteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris regem ipsum, receptumque in navem, multitudine eorum, qui ad proximas naves adnatabant, demerso navigio, perîsse.

XXXII. Re felicissime celerrimeque gesta, Caesar, magnae victoriae fiducia, proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit; atque ea parte oppidi victor introiit, quae praesidio hostium tenebatur. Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes, eo proelio audito, nihil jam de bello essent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis et animi magnitudinis tulit: omnis enim multitudo oppidanorum, armis projectis, munitionibusque suis relictis, veste ea sumta, qua supplices dominantes deprecari consueverunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari offensos iratosque animos regum erant soliti, advenienti Caesari occurrerunt, seque ei dediderunt. Caesar, in fidem receptos consolatus, per hostium munitiones in suam partem oppidi magna gratulatione venit suorum, qui non tantum bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem adventum ejus felicem fuisse laetabantur.

XXXIII. Caesar, Aegypto atque Alexandria potitus, reges constituit, quos Ptolemaeus testamento scripserat, atque obtestatus erat populum Romanum,

ne mutarentur. Nam, majore ex duobus pueris rege amisso, minori tradidit regnum, majorique ex duabus filiis, Cleopatrae, quae manserat in fide praesidiisque ejus. Minorem Arsinoën, cujus nomine diu regnâsse impotenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit; ne qua rursus nova dissensio, prius quam diuturnitate confirmarentur regis imperia, per homines seditiosos nasceretur. Legione veterana VI secum reducta, ceteras ibi reliquit, quo firmius esset eorum regum imperium, qui neque amorem suorum habere poterant, quod fideliter permanserant in Caesaris amicitia, neque vetustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituti: simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges, praesidiis eos nostris esse tutos; et hos, si essent ingrati, posse iisdem praesidiis coërceri. Sic rebus omnibus confectis et collocatis, ipse itinere terrestri profectus est in Syriam.

XXXIV. Dum haec in Aegypto geruntur, rex Dejotarus ad Domitium Calvinum, cui Caesar Asiam finitimasque provincias administrandas tradiderat, venit oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neve Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastarique pateretur a Pharnace: quo malo nisi liberarentur, imperata se facere pecuniamque promissam Caesari non posse persolvere. Domitius, non tantum ad explicandos sumtus rei militaris quum pecuniam necessariam esse judicaret, sed etiam turpe populo Romano et Caesari victori, sibique infame, esse statueret, regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari; nuncios confestim ad Pharnacen misit, Armenia Cappadociaque decederet, neve, occupatio-

ne belli civilis, populi Romani jus majestatemque tentaret. Hanc denunciationem quum majorem vim habituram existimaret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset; ad legiones profectus, unam ex tribus, tricesimam sextam, secum ducit; II in Aegyptum ad Caesarem mittit, literis ejus evocatas: quarum altera in bello Alexandrino non occurrit, quod itinere terrestri per Syriam erat missa. Adjungit Cn. Domitius legioni XXXVI duas ab Dejotaro, quas ille disciplina atque armatura nostra complures annos constitutas habebat, equitesque centum; totidemque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sextium ad C. Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret, quae ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat; Quinctumque Patisium in Ciliciam ad auxilia arcessenda. Quae copiae celeriter omnes jussu Domitii Comana convenerunt.

XXXV. Interim legati a Pharnace responsa referunt, Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem recepisse, quam, paterno nomine, jure obtinere deberet; denique ejus regni caussa integra Caesari servaretur; paratum enim se facere, quod is statuisset. Cn. Domitius, quum animadverteret, eum Cappadocia decessisse, non voluntate adductum, sed necessitate; quod facilius Armeniam defendere posset, subjectam suo regno, quam Cappadociam, longius remotam, quodque omnes III legiones adducturum Domitium putâsset; ex quibus quum II ad Caesarem missas audîsset, audacius in Armenia substitisset; perseverare coepit, ut eo quoque regno decederet: neque enim aliud jus esse Cappadociae, atque Armeniae: nec juste eum postulare, ut in Caesaris adventum res integra differretur: id enim esse integrum, quod ita esset, ut

fuisset. His responsis datis, cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam, locisque superioribus iter facere instituit: nam ex Ponto a Comanis jugum editum silvestre est, pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia: cujus itineris has esse certas opportunitates, quod in locis superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium poterat, et quod Cappadocia, his jugis subjecta, magnam commeatus copiam erat subministratura.

XXXVI. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quae de pace agerent, regiaque munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia adspernabatur; nec sibi quidquam fore antiquius, quam dignitatem populi Romani et regna sociorum recuperare, legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus confectis, quum adventaret ad Nicopolim, (quod oppidum positum in Armenia minore est, plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus objectis, satis magno intervallo ab oppido remotis) castra posuit longe a Nicopoli circiter millia passuum VII. Quibus ex castris quum locus angustus atque impeditus esset transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque paene disposuit equites; magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari jussit, paganosque et oppidanos in iis locis obversari: ut, si amicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, quum in agris et pecora et homines animadverteret versari, tanquam amicorum adventu; sin vero ut in hostium fines veniret, praeda diripienda milites dissiparentur, dispersique caederentur.

XXXVII. Haec quum administraret, nunquam tamen intermittebat legatos de pace atque amicitia mit-

tere ad Domitium, quum hoc ipso crederet facilius eum decipi posse. At, contra, spes pacis Domitio in iisdem castris morandi attulit caussam. Ita Pharnaces, amissa proximi temporis occasione, veritus, ne cognoscerentur insidiae, suos in castra revocavit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit, castraque oppido contulit. Quae dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto. In fronte enim simplici directa acie, cornua trinis firmabantur subsidiis. Eadem ratione haec media collocabantur acie, duobus dextra sinistraque intervallis, simplicibus ordinibus instructis. Perfecit inceptum castrorum opus Domitius, parte copiarum pro vallo instituta.

XXXVIII. Proxima nocte Pharnaces, interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus literas ad Domitium ferebant, cognoscit Caesarem magno in periculo versari, flagitarique a Domitio, ut quam primum sibi subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Qua cognita re, Pharnaces victoriae loco ducebat, si trahere tempus posset, quum discedendum Domitio celeriter putaret. Itaque ab oppido, qua facillimum accessum et aequissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas II directas, non ita magno intervallo medio relicto, IV pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam non producere aciem. Inter has fossas aciem semper instruebat, equitatum autem omnem ab lateribus extra fossam collocabat: qui neque aliter utilis esse poterat, et multum numero anteibat nostrum equitatum.

XXXIX. Domitius autem, quum Caesaris magis periculo, quam suo, commoveretur; neque se tuto discessurum arbitraretur, si conditiones, quas rejecerat, rursus appeteret, aut sine caussa discederet; ex pro-

pinquis castris in aciem exercitum eduxit. XXXVI legionem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro; Dejotari legiones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum frontis reliquit intervallum, reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrinque acie instructa, processum est ad dimicandum.

XL. Signo sub idem tempus ab utroque dato, concurritur: acriter varieque pugnatur: nam XXXVI legio, quum extra fossam in equitatum regis impetum fecisset, adeo secundum proelium fecit, ut moenibus oppidi succederet, fossamque transiret, aversosque hostes aggrederetur. At Pontica ex altera parte legio, quum paullulum aversa hostibus cessisset, fossam autem circumire [acies] secundo conata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso transitu fossae confixa et oppressa est: Dejotari vero legiones vix impetum sustinuerunt. Ita victrices regis copiae cornu suo dextro, mediaque acie, converterunt se ad XXXVI legionem: quae tamen fortiter vincentium impetum sustinuit; magnis copiis hostium circumdata, praesentissimo animo pugnans in orbem se recepit ad radices montium, quo Pharnaces insequi, propter iniquitatem loci, noluit. Ita, Pontica legione paene tota amissa, magna parte Dejotari militum interfecta, XXXVI legio in loca se superiora contulit, non amplius CCL desideratis. Ceciderunt eo proelio splendidi atque illustres viri nonnulli, equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto reliquias exercitus dissipati collegit, itineribusque tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.

XLI. Pharnaces, rebus secundis elatus, quum de Caesare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit: ibique, et victor, et crudelissimus

rex, quum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit; bona civium Romanorum Ponticorumque diripuit; supplicia constituit in eos, qui aliquam formae atque aetatis commendationem habebant, ea, quae morte essent miseriora; Pontumque, nullo defendente, paternum regnum se recepisse glorians, obtinebat.

XLII. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum: quae provincia superioribus mensibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude, erat. Namque, eo missus aestate cum II legionibus, Q. Cornificius, Caesaris quaestor pro praetore, quanquam erat provincia minime copiosa ad exercitus alendos, et finitimo bello ac dissensionibus confecta et vastata, tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrederetur, et recepit et defendit. Namque et castella complura, locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas, et bellum inferendum, expugnavit, eaque praeda milites donavit: quae etsi erat tenuis, tamen, in tanta provinciae desperatione, erat grata, praesertim virtute parta: et, quum Octavius ex fuga Pharsalici proelii magna classe in illum se sinum contulisset, paucis navibus Jadertinorum, quorum semper in rempublicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe dimicare posset, adjunctis captivis navibus sociorum. Et, quum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium Caesar victor sequeretur; compluresque adversarios in Illyricum propter Macedoniae propinquitatem se, reliquiis ex fuga collectis, contulisse audiret, literas ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quae nuper erant

conscriptae, proficisceretur in Illyricum, conjunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret: sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret: omnem enim illam partem regionemque, vivo Cn. Pompeio, bellum instauraturam esse credebat.

XLIII. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni, ac difficili, sive copiosiorem provinciam existimans, sive multum fortunae victoris Caesaris tribuens, sive virtute et scientia sua confisus, quam saepe in bellis periclitatus, magnas res et secundas ductu ausuque suo gesserat, neque provinciae facultatibus sublevabatur, quae partim erat exinanita, partim infidelis, neque navibus, intercluso mari tempestatibus, commeatus supportari poterat; magnisque difficultatibus coactus, non, ut volebat, sed, ut necesse erat, bellum gerebat: quum durissimis tempestatibus, propter inopiam, castella aut oppida expugnare cogeretur, crebro incommoda accipiebat; adeoque est a barbaris contemtus, ut, Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo proelio duobus millibus militum amplius amissis, centurionibus XXXIIX, tribunis IV, cum reliquis copiis Salonam se recepit: summaque ibi difficultate rerum omnium pressus paucis mensibus morbo periit. Cujus et infelicitas vivi et subita mors in magnam spem Octavium adduxit provinciae potiundae: quem tamen diutius in rebus secundis, et fortuna, quae plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii, et virtus Vatinii versari passa non est.

XLIV. Vatinius, Brundisii quum esset, cognitis rebus, quae gestae erant in Illyrico, quum crebris li-

teris Cornificii ad auxilium provinciae ferendum evocaretur; et M. Octavium audiret cum barbaris foedera percussisse, compluribusque locis nostrorum militum oppugnare praesidia, partim classe per se, partim pedestribus copiis per barbaros; etsi, gravi valetudine affectus, vix corporis viribus animum sequebatur, tamen virtute vicit incommodum naturae, difficultatesque et hiemis et subitae praeparationis. Nam, quum ipse paucas in portu naves longas haberet, literas in Achaiam ad Q. Kalenum misit, uti sibi classem mitteret: quod quum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavii non poterant; navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quanquam non satis justa ad proeliandum, rostra imposuit. His adjunctis navibus longis, et, numero classis aucto, militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat, ex omnibus legionibus, qui numero aegrorum relicti erant Brundisii, quum exercitus in Graeciam transportaretur; profectus est in Illyricum, maritimasque nonnullas civitates, quae defecerant, Octavioque se tradiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio praetervehebatur: nec sibi ullius rei moram necessitatemque injungebat, quin, quam celerrime posset, ipsum Octavium persequeretur. Hunc, oppugnantem Epidaurum terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coëgit, praesidiumque nostrum recepit.

XLV. Octavius, quum Vatinium classem magna ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognovisset, confisus sua classe, substitit ad insulam Tauridem; qua regione Vatinius insequens navigabat, non quod Octavium ibi restitisse sciret, sed quod

eum longius progressum insequi decreverat. Quum propius Tauridem accessisset, distensis suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta, et nulla suspicio hostis, repente adversam ad se venientem navem, antemnis ad medium malum demissis, instructam propugnatoribus, animadvertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela subduci, demittique antemnas, jubet, et milites armari; et vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quae primae naves subsequebantur, idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiniani, repente oppressi: parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur utrinque acies; ordine disposita magis Octaviana, paratior militum animis Vatiniana.

XLVI. Vatinius, quum animadverteret, neque navium se magnitudine, neque numero, parem esse, fortuitae dimicationis fortunae rem committere noluit. Itaque primus sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavii impetum fecit. Celerrime fortissimeque contra illo remigante, naves adversae rostris concurrunt adeo vehementer, ut navis Octaviana, rostro discusso, ligno contineretur. Committitur acriter reliquis locis proelium, concurriturque ad duces maxime. Nam, quum suo quisque auxilium ferret, magnum comminus in angusto mari proelium factum est: quantoque conjunctis magis navibus confligendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani; qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant, et, dimicatione aequata, longe superiores virtute, rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavii quadriremis: multae praeterea capiuntur, aut, rostris perforatae, merguntur: propugnatores Octaviani partim in navibus jugulantur, partim in mare prae-

cipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures quum confugerent, depressa scapha, vulneratus, tamen adnatat ad suum myoparonem. Eo receptus, quum proelium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit: sequuntur hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo periculo vindicârat.

XLVII. At Vatinius, re bene gesta, receptui cecinit; suisque omnibus incolumibus in eum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octaviana ad dimicandum processerat. Capit ex eo proelio penterem I, triremes II, dicrotas IIX, compluresque remiges Octavianos; posteroque ibi die, dum suas captivasque naves reficeret, consumto, post diem III contendit in insulam Issam, quod eo se recepisse ex fuga credebat Octavium. Erat in ea nobilissimum regionum earum oppidum, conjunctissimumque Octavio. Quo ut pervenit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt; comperitque, ipsum Octavium parvis paucisque navigiis vento secundo regionem Graeciae petîsse, inde ut Siciliam, deinde Africam, caperet. Ita brevi spatio, re praeclarissime gesta, provincia recepta et Cornificio reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa, victor se Brundisium, incolumi exercitu et classe, recepit.

XLVIII. Iis autem temporibus, quibus Caesar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat, et Palaepharsali rem feliciter gerebat, Alexandriaeque quum periculo magno, tum etiam majore periculi fama, dimicabat, Q. Cassius Longinus, in Hispania pro praetore provinciae ulterioris obtinendae caussa relictus, sive consuetudine naturae suae, sive odio, quod in illam provinciam susceperat quaestor, ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones; quod vel ex

conscientia sua, quum de se mutuo sentire provinciam crederet, vel multis signis, et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animadvertere poterat; et compensare offensionem provinciae exercitus amore cupiebat. Itaque, quum primum in unum locum exercitum conduxit, HS centenos militibus est pollicitus: nec multo post, quum in Lusitania Medobregam oppidum, montemque Herminium, expugnâsset, quo Medobregenses confugerant, ibique imperator esset appellatus, HS centenis milites donavit. Multa praeterea et magna praemia singulis concedebat, quae speciosum reddebant praesentem exercitus amorem; paullatim tamen et occulte militarem disciplinam severitatemque minuebant.

XLIX. Cassius, legionibus in hiberna dispositis, ad jus dicendum Cordubam se recepit, contractumque in ea aes alienum gravissimis oneribus provinciae constituit exsolvere; et, ut largitionis postulat consuetudo, per caussam liberalitatis speciosam plura largitori quaerebantur, pecuniae locupletibus imperabantur; quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patiebatur, sed etiam cogebat. In gregem locupletium simultatum caussae tenues conjiciebantur: neque ullum genus quaestus, aut magni et evidentis, aut minimi et sordidi, praetermittebatur, quo domus et tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat, qui modo aliquam jacturam facere posset, quin aut vadimonio teneretur, aut in reos referretur. Ita magna etiam sollicitudo periculorum ad jacturas et detrimenta rei familiaris adjungebatur.

L. Quibus de caussis accidit, ut, quúm Longinus imperator eadem faceret, quae fecerat quaestor, similia rursus de morte ejus provinciales consilia inirent.

Horum odium confirmabant nonnulli familiares ejus: qui, quum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum, cujus nomine peccabant: sibique, quod rapuerant, acceptum referebant; quod interciderat, aut erat interpellatum, Cassio assignabant. v legionem novam conscribit. Augetur odium et ex ipso dilectu, et sumtu additae legionis. Complentur equitum III millia, maximisque ornantur impensis: nec provinciae datur ulla requies.

LI. Interim literas accepit a Caesare, ut in Africam exercitum transjiceret, perque Mauritaniam ad fines Numidiae perveniret; quod magna Cn. Pompeio Juba rex miserat auxilia, majoraque missurus existimabatur. Quibus literis acceptis, insolenti voluptate efferebatur, quod sibi novarum provinciarum, et fertilissimi regni, tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur, ad legiones arcessendas, auxiliaque adducenda: certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque c praepararentur, pecuniaeque describerentur atque imperarentur, ne qua res, quum redîsset, moraretur. Reditus ejus fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia, cupienti praesertim aliquid, Cassio deerat.

LII. Exercitu coacto in unum locum, castris ad Cordubam positis, pro concione militibus exponit, quas res Caesaris jussu gerere deberet; polliceturque iis, quum in Mauritaniam transjecisset, HS centenos se daturum: v fore in Hispania legionem. Ex concione se Cordubam recepit; eoque ipso die, tempore postmeridiano, quum in basilicam iret, quidam Minutius Silo, cliens L. Racilii, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles, ei tradit; deinde post Racilium, (nam is latus Cassii tegebat) quasi responsum

ab eo peteret, celeriter dato loco, quum se insinuâsset, sinistra corripit eum, dextraque bis ferit pugione. Clamore sublato, fit a conjuratis impetus universis. Munatius Flaccus proximum gladio trajicit lictorem. Hoc interfecto, Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vasius et L. Mergilio, simili confidentia, Flaccum, municipem suum, adjuvant: erant enim omnes Italicenses. Ad ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat, jacentemque levibus sauciat plagis.

LIII. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim berones compluresque evocatos cum telis secum habere consueverat: a quibus ceteri intercluduntur, qui ad caedem faciendam subsequebantur; quo in numero fuit Calpurnius Salvianus, et Manilius Tusculus. Minutius inter saxa, quae jacebant in itinere, fugiens opprimitur, et, relato domum Cassio, ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis, quum id non dubitaret, accurrit laetus in castra; militibus vernaculis, et secundae legionis, quibus odio sciebat praecipue Cassium esse, gratulatur: tollitur a multitudine in tribunal: praetor appellatur. Nemo enim, aut in provincia natus, aut vernaculae legionis miles, aut diuturnitate jam factus provincialis, quo in numero erat II legio, non cum omni provincia consenserat in odio Cassii: nam legiones XXX et XXI, paucis mensibus in Italia scriptas, Caesar attribuerat Longino: V legio nuper ibi erat confecta.

LIV. Interim nunciatur Laterensi, vivere Cassium. Quo nuncio, dolore magis permotus, quam animo perturbatus, reficit se celeriter, et ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognita, XXX legio signa

Cordubam infert, ad auxilium ferendum imperatori suo: facit hoc idem XXI. Subsequitur has V. Quum II legiones reliquae essent in castris, secundani, veriti, ne soli relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, indicaretur, secuti sunt factum superiorum. Permansit in sententia legio vernacula, nec ullo timore de gradu dejecta est.

LV. Cassius eos, qui nominati erant conscii caedis, jubet comprehendi: legionem V in castra remittit, cohortibus XXX retentis. Indicio Minutii cognoscit, L. Racilium, et L. Laterensem, et Annium Scapulam, maximae dignitatis et gratiae provincialem hominem, sibique tam familiarem, quam Laterensem et Racilium, in eadem fuisse conjuratione: nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici jubeat. Minucium libertis tradit excruciandum; item Calpurnium Salvianum, qui profitetur indicium, conjuratorumque numerum auget, vere, ut quidam existimant; ut nonnulli queruntur, coactus. Iisdem cruciatibus affectus L. Mergilio. Squillus nominat plures: quos Cassius interfici jubet, exceptis iis, qui se pecunia redemerunt: nam palam HS X cum Calpurnio paciscitur, et cum Q. Sextio L. qui si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum vitae, dolorque vulnerum pecuniae remissus, crudelitatem cum avaritia certâsse significabat.

LVI. Aliquot post diebus literas a Caesare missas accipit; quibus cognoscit, Pompeium in acie victum amissis copiis fugisse. Qua re cognita, mixtam dolore voluptatem capiebat. Victoriae nuncius laetitiam exprimebat: confectum bellum licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere, an omnia licere, mallet. Sanatis vulneribus,

arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptas que eas jubet referri: quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Aeque autem Romanorum dilectum instituit; quos, ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos, transmarina militia perterritos, ad sacramenti redemtionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, majus tamen creabat odium. His rebus confectis, totum exercitum lustrat. Legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia mittit ad trajectum: ipse, classem, quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit, ibique moratur; propterea quod edictum tota provincia proposuerat, ut, quibus pecunias imperâsset, neque contulissent, se adirent. Quae evocatio vehementer omnes turbavit.

LVII. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum in legione vernacula fuerat, nunciat fama, legionem xxx, quam Q. Cassius legatus simul ducebat, quum ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta, centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse, et ad II legionem contendisse, quae ad fretum alio itinere ducebatur. Cognita re, noctu cum v cohortibus undevicesimanorum egreditur, mane pervenit. Ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus, Carmonam contendit. Hic, quum legio xxx, et xxi, et cohortes IV ex v legione, totusque convenisset equitatus, audit IV cohortes, a vernaculis oppressas ad Obuculam, cum his ad secundam pervenisse legionem, omnesque ibi se conjunxisse, et T. Thorium, Italicensem, ducem delegisse. Celeriter habito consilio, Marcellum Cordubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus

adfertur, conventum Cordubensem ab eo defecisse; Marcellumque, aut voluntate aut necessitate adductum, (namque id varie nunciabatur) consentire cum Cordubensibus: II cohortes legionis V, quae fuerant Cordubae in praesidio, idem facere. Cassius, his rebus incensus, movet castra, et postero die Segoviam ad flumen Silicense venit. Ibi, habita concione, militum tentat animos: quos cognoscit, non sua sed Caesaris absentis caussa, sibi fidissimos esse, nullumque periculum deprecaturos, dum per eos Caesari provincia restitueretur.

LVIII. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit: ac, ne dissensionis initium natum seditiosa militum suaque natura videretur; simul, ut contra Q. Cassium, qui Caesaris nomine majoribus viribus uti videbatur, aeque potentem opponeret dignitatem; Cnaeo Pompeio se provinciam recuperare velle, palam dictitabat; et forsitan etiam hoc fecerit odio Caesaris, et amore Pompeii, cujus nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat: sed, id qua mente commotus fecerit, conjectura sciri non potest. Certe hoc prae se Thorius ferebat: milites adeo fatebantur, ut Cn. Pompeii nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legionibus conventus obviam prodit, neque tantum virorum, sed etiam matrum familias, ac praetextatorum; deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium sentire cum omnibus; contra Caesarem ne facere cogerentur, orare.

LIX. Tantae multitudinis precibus et lacrimis exercitus commotus, quum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompeii nomine et memoria, tamque omnibus Caesarianis, quam Pompeia-

nis, Longinum esse in odio, neque se conventum, neque M. Marcellum, contra Caesaris caussam posse perducere, nomen Pompeii ex scutis detraxerunt; Marcellum, qui se Caesaris caussam defensurum profitebatur, ducem adsciverunt, praetoremque appellârunt; et conventum sibi adjunxerunt, castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter IV millia passuum a Corduba, citra flumen Baetim, in oppidi conspectu, loco excelso facit castra; literas ad regem Bogudem in Mauritaniam, et ad M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem, mittit, subsidio sibi provinciaeque Caesaris caussa quam primum veniret: ipse hostili modo Cordubensium agros vastat, aedificia incendit.

LX. Cujus rei deformitate atque indignitate legiones, quae Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt, ut in aciem educerentur, priusque confligendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimae carissimaeque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro, flammaque, consumerentur. Marcellus, quum confligere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Caesarem esset redundaturum, neque suae potestatis esse, legiones Baetim transducit, atque aciem instruit. Quum Cassium contra pro suis castris aciem instruxisse loco superiore videret, caussa interposita, quod is in aequum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se in castra recipiant. Itaque copias reducere coepit. Cassius, quo bono valebat, Marcellumque infirmum esse sciebat, aggressus equitatu legionarios se recipientes, complures novissimos in fluminis ripis interficit. Quum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii difficulta-

tisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Baetim transfert, crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen confligitur, propter locorum difficultates.

LXI. Erat copiis pedestribus multo firmior Marcellus: habebat enim veteranas, multisque proeliis expertas, legiones. Cassius fidei magis, quam virtuti legionum, confidebat. Itaque, quum castra castris collata essent, et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset: Longinus, veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis, sibique infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur, celerique itinere Uliam contendit; quod sibi fidele esse oppidum credebat. Ibi adeo conjuncta ponit moenibus castra, ut et loci natura, (namque Ulia in edito monte posita est) et ipsa munitione urbis, undique ab oppugnatione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur, et, quam proxime potest Uliam, castra castris confert: locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est adductus, ut neque confligeret, (cujus si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat) neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur, quae passi erant Cordubenses. Castellis idoneis locis collocatis, operibusque in circuitu oppidi continuatis, Uliam Cassiumque munitionibus clausit. Quae priusquam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit: quem magno sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur; magno autem impedimento, si clausus obsidione, et inutilis, necessarium consumeret frumentum.

LXII. Paucis diebus Cassii literis acceptis, rex

Bogud cum copiis venit; adjungitque ei legionem, quam secum adduxerat, compluresque cohortes auxiliarias Hispanorum: namque, ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania nonnullae civitates rebus Cassii studebant, plures Marcello favebant. Accedit cum copiis Bogud ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrinque acriter: crebroque id accidit, fortuna saepe ad utrumque victoriam transferente; nec tamen unquam ab operibus depellitur Marcellus.

LXIII. Interim Lepidus ex citeriore provincia cum cohortibus legionariis xxxv, magnoque numero equitum, et reliquorum auxiliorum, venit ea mente Uliam, ut sine ullo studio contentiones Cassii Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus se credit atque offert: Cassius contra suis se tenet praesidiis, sive eo, quod plus sibi juris deberi, quam Marcello, existimabat, sive eo, quod, ne praeoccupatus animus Lepidi esset obsequio adversarii, verebatur. Ponit ad Uliam castra Lepidus; neque habet a Marcello quidquam divisi. Ne pugnetur, interdicit: ad exeundum Cassium invitat; fidemque suam in re omni interponit. Quum diu dubitâsset Cassius, quid sibi faciendum, quidve Lepido esset credendum; neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententia; postulat, uti munitiones disjicerentur, sibique liber exitus daretur. Non tantum induciis factis, sed prope jam constituta opera quum complanarent, custodiaeque munitionum essent deductae, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regiis castris, neque opinantibus omnibus, (si tamen in omnibus fuit Cassius; nam de hujus conscientia dubitabatur) impetum fecerunt, com-

pluresque ibi milites oppresserunt. Quod nisi celeriter, indignatione et auxilio Lepidi, proelium esset diremtum, major calamitas esset accepta.

LXIV. Quum iter Cassio patefactum esset, castra Marcellus cum Lepido conjungit. Lepidus eodem tempore Marcellusque Cordubam, Cassius cum suis proficiscitur Carmonam. Sub idem tempus Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit. De cujus adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit: ipse, omnibus suis rebus celeriter correptis, Malacam contendit; ibique adverso tempore navigandi naves conscendit, ut ipse praedicabat, ne se Lepido, et Trebonio, et Marcello, committeret; ut amici ejus dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cujus magna pars ab eo defecerat; ut ceteri existimabant, ne pecunia illa, ex infinitis rapinis confecta, in potestatem cujusquam veniret. Progressus secunda, ut hiberna, tempestate, quum in Iberum flumen noctis vitandae caussa se contulisset, inde paullo vehementiore tempestate nihilo periculosius se navigaturum credens, profectus, adversis fluctibus occurrentibus ostio fluminis, in ipsis faucibus, quum neque flectere navim propter vim fluminis, neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa navi, periit.

LXV. Quum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset, atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret, literisque urbanis animadverteret, multa Romae male et inutiliter administrari, neque ullam partem reipublicae satis commode geri: quod et contentionibus tribunitiis perniciosae seditiones orirentur, et ambitione atque indulgentia tribunorum mili-

tum, et qui legionibus praeerant, multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quae dissolvendae disciplinae severitatisque essent; eaque omnia flagitare adventum suum videret: tamen praeferendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, jura legesque acciperent, externorum hostium metum deponerent. Haec in Syria, Cilicia, Asia, celeriter se confecturum sperabat, quod hae provinciae nullo bello premebantur. In Bithynia ac Ponto plus oneris videbat sibi impendere. Non enim excessisse Ponto Pharnacen audierat, neque excessurum putabat, quum secundo proelio vehementer esset inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. Commoratus fere in omnibus civitatibus, quae majore sunt dignitate, praemia bene meritis et viritim et publice tribuit: de controversiis veteribus cognoscit ac statuit: reges, tyrannos, dynastas provinciae, finitimosque, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem, conditionibus impositis provinciae tuendae ac defendendae, dimittit et sibi et populo Romano amicissimos.

LXVI. Paucis diebus in ea provincia consumtis, Sex. Caesarem, amicum et necessarium suum, legionibus Syriaeque praeficit, ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam: cujus provinciae civitates omnes evocat Tarsum, quod oppidum fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque est. Ibi, rebus omnibus provinciae et finitimarum civitatum constitutis, cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum, non diutius moratur; magnisque itineribus per Cappadociam confectis, biduum Mazacae commoratus, venit Comana, vetustissimum et sanctissimum in

Cappadocia Bellonae templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos ejus deae, majestate, imperio, potentia, secundus a rege consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo, Lycomedi Bithynio, adjudicavit, qui, regio Cappadocum genere ortus, propter adversam fortunam majorum suorum, mutationemque generis, jure minime dubio, vetustate tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratrem autem Ariobarzanis, Ariarathen, quum bene meritus uterque eorum de republica esset, ne aut regni hereditas Ariarathen sollicitaret, aut heres regni terreret, Ariobarzani attribuit, qui sub ejus imperio ac ditione esset: ipse iter inceptum simili velocitate conficere coepit.

LXVII. Quum propius Pontum, finesque Gallograeciae, accessisset, Dejotarus, tetrarches Gallograeciae tunc quidem paene totius, (quod ei neque legibus, neque moribus, concessum esse ceteri tetrarchae contendebant,) sine dubio autem rex Armeniae minoris ab senatu appellatus, depositis regiis insignibus, neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu, supplex ad Caesarem venit, oratum, ut sibi ignosceret, quod, in ea parte positus terrarum, quae nulla praesidia Caesaris habuisset, exercitibus imperiisque in Cn. Pompeii castris fuisset: neque enim se debuisse judicem esse controversiarum populi Romani, sed parere praesentibus imperiis.

LXVIII. Contra quem Caesar quum plurima sua commemorâsset officia, quae consul ei decretis publicis tribuisset; quumque defensionem ejus nullam posse excusationem ejus imprudentiae recipere coarguisset, quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire potuisset, quis urbem Italiamque teneret; ubi senatus

populusque Romanus, ubi respublica esset; quis deinde post L. Lentulum, C. Marcellum, consul esset: tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio atque amicitiae, dignitati aetatique hominis, precibus eorum, qui frequentes concurrissent, hospites atque amici Dejotari, ad deprecandum; de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse, dixit: regium vestitum ei restituit. Legionem autem, quam ex genere civium suorum Dejotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem, ad bellum gerendum adducere jussit.

LXIX. Quum in Pontum venisset, copiasque omnes in unum locum coëgisset, quae numero, atque exercitatione bellorum, mediocres erant; (excepta enim legione VI, quam secum adduxerat Alexandria, veteranam, multis laboribus periculisque functam, multisque militibus, partim difficultate itinerum ac navigationum, partim crebritate bellorum, adeo deminutam, ut minus mille hominum in ea esset; reliquae erant III legiones, una Dejotari, duae, quae in eo proelio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant) legati, a Pharnace missi, Caesarem adeunt, atque in primis deprecantur, ne ejus adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacen, quae imperata essent. Maximeque commemorabant, nulla Pharnacen auxilia contra Caesarem Pompeio dare voluisse; quum Dejotarus, qui dedisset, tamen ei satisfecisset.

LXX. Caesar respondit, se fore aequissimum Pharnaci, si, quae polliceretur, repraesentaturus esset. Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, ne aut Dejotarum sibi objicerent, aut nimis eo gloriaren-

tur beneficio, quod auxilia Pompeio non misissent: nam se neque libentius facere quidquam, quam supplicibus ignoscere; neque provinciarum publicas injurias condonare iis posse, qui non fuissent in se officiosi: id ipsum, quod commemorâssent, officium utilius Pharnaci fuisse, qui providisset, ne vinceretur, quam sibi, cui dii immortales victoriam tribuissent. Itaque se magnas et graves injurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci: nam neque interfectis amissam vitam, neque exsectis virilitatem, restituere posse; quod quidem supplicium gravius morte cives Romani subîssent. Ponto vero decederet confestim; familiasque publicanorum remitteret; ceteraque restitueret sociis civibusque Romanis, quae penes eum essent. Si fecisset, jam tunc sibi mitteret munera ac dona, quae, bene rebus gestis, imperatores ab amicis accipere consuêssent: miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis, legatos remisit.

LXXI. At Pharnaces, omnia liberaliter pollicitus, quum festinantem ac properantem Caesarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur, (nemini enim erat ignotum, plurimis de caussis ad urbem Caesarem revocari) lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa frustrari, coepit. Caesar, cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus natura facere consueverat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum consereret.

LXXII. Zela est oppidum in Ponto, positu ipso,

ut in plano loco, satis munitum: tumulus enim naturalis, veluti manu factus, excelsiore undique fastigio, sustinet murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multique, intercisi vallibus, colles: quorum editissimus unus, qui, propter victoriam Mithridatis, et infelicitatem Triarii, detrimentumque exercitus nostri, superioribus locis atque itineribus paene conjunctus oppido, magnam in illis partibus habet nobilitatem; nec multo longius millibus passuum III abest ab Zela. Hunc locum Pharnaces, veteribus paternorum felicium castrorum refectis operibus, copiis suis omnibus occupavit.

LXXIII. Caesar, quum ab hoste millia passuum V castra posuisset, videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quae multo erant propiora regis castris; aggerem comportari jubet intra munitiones. Quo celeriter collato, proxima nocte, vigilia quarta, legionibus omnibus expeditis, impedimentisque in castris relictis, prima luce, neque opinantibus hostibus, eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum proelium adversus Triarium fecerat. Huc omnem comportatum aggerem e castris servitia agerent, jussit, ne quis ab opere miles discederet, quum spatio non amplius mille passuum intercisa vallis castra hostium divideret ab opere incepto Caesaris castrorum.

LXXIV. Pharnaces, quum id repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit; quas, interposita tanta locorum iniquitate, consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Caesar, vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiae

fiduciae, ne munitione magis, quam manu, defendere locum Pharnaces videretur. Itaque deterritus non est, quo minus, prima acie pro vallo instructa, reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces, impulsus sive loci felicitate, sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperâsse eum postea audiebamus; sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta, quum, more operis quotidiani, magnam illam servorum multitudinem, quae aggerem portabat, militum esse credidisset; sive etiam fiducia veterani exercitus sui, quem [cum legione] XXII in acie conflixisse, et vicisse, legati ejus gloriabantur; simul contemtu exercitus nostri, quem pulsum a se, Domitio duce, sciebat, inito consilio dimicandi, descendere praerupta valle coepit. Cujus aliquamdiu Caesar irridebat inanem ostentationem, et eo loco militum coarctationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset: quum interim Pharnaces eodem gradu, quo praerupta in proelium descenderat valle, adscendere adversus arduum collem instructis copiis coepit.

LXXV. Caesar, incredibili ejus vel temeritate, vel fiducia, commotus, neque opinans imparatusque oppressus, eodem tempore milites ab operibus vocat, arma capere jubet, legiones opponit, aciemque instruit: cujus rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris. Nondum ordinibus instructis, falcatae regiae quadrigae permixtos milites perturbant, quae tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies hostium, et, clamore sublato, confligitur, multum adjuvante natura loci, plurimum deorum immortalium benignitate: qui quum omnibus casibus belli intersunt, tum praecipue eis, quibus nihil ratione potuit administrari.

LXXVI. Magno atque acri proelio comminus facto, dextro cornu, quo veterana legio VI erat collocata, initium victoriae natum est. Ab ea parte quum in proclive detruderentur hostes; multo tardius, sed tamen iisdem diis adjuvantibus, sinistro cornu, mediaque acie, totae profligantur copiae regis: quae, quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter, gradu pulsae, premebantur loci iniquitate. Itaque, multis militibus partim interfectis, partim suorum ruina oppressis; qui velocitate effugere poterant, armis tamen projectis, vallem transgressi, nihil ex loco superiore inermes proficere poterant. At nostri, victoria elati, subire iniquum locum, munitionesque aggredi, non dubitârunt. Defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces praesidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudine suorum, aut capta, Pharnaces cum paucis equitibus profugit, cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Caesaris potestatem adductus esset.

LXXVII. Tali victoria, toties victor, Caesar incredibili est laetitia affectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat; quodque subiti periculi recordatio est laetior, quod victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto, praeda omni regia militibus condonata, postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur, legionem VI decedere ad praemia atque honores accipiendos in Italiam jubet: auxilia Dejotari domum remittit: II legiones cum Caelio Viniciano in Ponto relinquit.

LXXVIII. Ita per Gallograeciam Bithyniamque in Asiam iter facit, omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit, et statuit: jura in tetrar-

chas, reges, civitates, distribuit. Mithridaten Pergamenum, a quo rem feliciter celeriterque gestam in Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum, (nam Mithridates, rex Asiae totius, propter nobilitatem Pergamo parvulum secum absportaverat in castra, multosque tenuerat annos) regem Bospori constituit, quod sub imperio Pharnacis fuerat; provinciasque populi Romani a barbaris atque inimicis regibus, interposito amicissimo rege, munivit. Eidem tetrarchiam [legibus] Gallograecorum jure gentis et cognationis adjudicavit, occupatam et possessam paucis ante annis a Dejotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissime celerrimeque confectis, in Italiam celerius omnium opinione venit.

A. HIRTII

A. HIRTII

COMMENTARIORUM

DE BELLO AFRICANO

LIBER UNUS.

I. CAESAR, itineribus justis confectis, nullo die intermisso, a. d. XIV Kal. Jan. Lilybaeum pervenit, statimque ostendit, sese naves velle conscendere, quum non amplius legionem tironum haberet unam, equites vix DC. Tabernaculum secundum littus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi morae quidquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet: nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere, et nullam praetermittere occasionem profectionis; quum praesertim ab incolis ejus provinciae nunciarentur adversariorum copiae, equitatus infinitus, legiones regiae IV, levis armaturae magna vis, Scipionis legiones X, elephanti CXX, classesque esse complures; tamen non deterrebatur, animoque et spe confidebat. Interim in dies et naves longae adaugeri, et onerariae complures eodem concurrere, et legiones tironum convenire, in his veterana legio V, equitum ad II millia.

II. Legionibus collectis VI, et equitum II millibus,

ut quaeque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita majorem partem navium antecedere jussit, et insulam petere Aponianam, quae non abest a Lilybaeo. Ipse, parum commoratus, bona paucorum vendit publice: deinde Allieno praetori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus praecipit, et de reliquo exercitu celeriter imponendo. Datis mandatis, ipse navem conscendit a. d. VI Kal. Jan. et reliquas naves statim est consecutus. Ita vento certo, celerique navigio vectus, post diem quartam cum longis paucis navibus in conspectum Africae venit: namque onerariae reliquae, praeter paucas, vento dispersae atque errabundae, diversa loca petierunt. Clupeam classe praetervehitur, deinde Neapolim. Complura praeterea castella et oppida non longe a mari relinquit.

III. Postquam Adrumetum accessit, ubi praesidium erat adversariorum, cui praeerat C. Considius, et a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu Adrumeti, Cn. Piso cum Mauris circiter III millibus apparuit: ibi paullisper Caesar ante portum commoratus, dum reliquae naves convenirent, exponit exercitum; cujus numerus in praesentia fuit peditum III millia, equitum CL: castrisque ante oppidum positis, sine injuria cujusquam consedit; cohibetque omnes a praeda. Oppidani interim muros armatis complent; ante portam frequentes considunt ad se defendendum: quorum numerus II legionum intus erat. Caesar, circum oppidum vectus, natura loci perspecta, redit in castra. Non nemo culpae ejus imprudentiaeque adsignabat, quod neque certum locum gubernatoribus praefectisque, quem peterent, praeceperat; neque, ut mos ipsius consuetudoque superioribus tem-

poribus fuerat, tabellas signatas dederat, ut in tempore, iis perlectis, locum certum peterent universi. Quod minime Caesarem fefellerat: namque nullum portum terrae Africae, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium praesidio fore suspicabatur; sed fortuitu oblatam occasionem egressus aucupabatur.

IV. L. Plancus interim legatus petit a Caesare, uti sibi daret facultatem cum Considio agendi, si posset aliqua ratione perduci ad sanitatem. Itaque, data facultate, literas conscribit, et eas captivo dat perferendas in oppidum ad Considium. Quo simul atque captivus pervenisset, literasque, ut erat mandatum, Considio porrigere coepisset, prius quam acciperet ille, Unde, inquit, istas? Tum captivus: Imperatore a Caesare. Tunc Considius, Unus est, inquit, Scipio imperator hoc tempore populi Romani. deinde in conspectu suo captivum statim interfici jubet; literasque, nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

V. Postquam, una nocte et die ad oppidum consumta, neque responsum ullum a Considio dabatur; neque ei reliquae copiae succurrebant; neque equitatu abundabat; et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat, et eas tironum; neque primo adventu convulnerari exercitum volebat; et oppidi egregia munitio, et difficilis ad oppugnandum erat accessus; et nunciabantur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire: non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne, dum in ea re Caesar esset occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

VI. Itaque, castra quum movere vellet, subito

ex oppido erupit multitudo, atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus ab Juba ad stipendium accipiendum; castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant, et ejus agmen extremum insequi coeperunt. Quae res quum animadversa esset, subito legionarii consistunt, et equites, quanquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus XXX Galli Maurorum equitum II millia loco pellerent, urgerentque in oppidum. Postquam repulsi et conjecti erant intra munitiones, Caesar iter constitutum ire contendit. Quod quum saepius facerent, et modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur; cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis, et parte equitatus, iter leniter cum reliquis facere coepit. Ita, quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidae. Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire; polliceri frumentum, paratosque esse, quae imperâsset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspinam Kal. Jan.

VII. Inde movit, et pervenit ad oppidum Leptin, liberam civitatem, et immunem. Legati ex oppido veniunt obviam; libenter se omnia facturos, quae vellet, pollicentur. Itaque, centurionibus ad portas oppidi et custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret, aut injuriam faceret cuipiam incolae, non longe ab oppido secundum littus facit castra. Eodem naves onerariae et longae nonnullae casu advenerunt: reliquae, ut est ei nunciatum, incertae locorum, Uticam versus petere visae sunt. Interim Caesar a mari non digredi, neque mediterranea petere, propter

navium errorem, equitatumque in navibus omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur; aquam in naves jubet comportari. Remiges interim, qui aquatum e navibus exierant, subito equites Mauri, neque opinantibus Caesarianis, adorti, multos jaculis convulneraverunt, nonnullos interfecerunt: latent enim in insidiis cum equis inter convalles, et subito exsistunt, non ut in campo comminus depugnent.

VIII. Caesar interim in Sardiniam nuncios cum literis, et in reliquas provincias finitimas, dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simul atque literas legissent, mittenda curarent; exoneratisque partim navibus longis Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum mittit. Interim cum x navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quae deerràssent, et simul mare tuendum ab hostibus, jubet proficisci. Item C. Sallustium Crispum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire jubet; quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Haec ita imperabat, ita unicuique praecipiebat, uti, fieri posset, necne, locum excusatio nullum haberet, nec moram tergiversatio. Ipse, interea ex perfugis et incolis cognitis conditionibus Scipionis, et qui cum eo contra se bellum gerebant, miserari (regium enim equitatum Scipio ex provincia Africa alebat) tanta homines esse dementia, ut malint regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes.

IX. Caesar a. d. III Non. Jan. castra movet: Leptique VI cohortium praesidio cum Saserna relicto, ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis copiis convertit. Ibique sarcinis exercitus relictis

ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum ; oppidanisque imperat, ut plaustra jumentaque omnia sequantur. Itaque magno frumenti invento numero, Ruspinam redit. Hoc eum idcirco existimo fecisse, ut maritima oppida post se ne vacua relinqueret, praesidioque firmata ad classim receptacula muniret.

X. Itaque, ibi relicto P. Saserna, fratre ejus, quem Lepti proximo oppido reliquerat, cum legione, jubet comportari ligna in oppidum quam plurima : ipse cum cohortibus VII, quae ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus, proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido millia passuum II, ibique classem sub vesperum cum ea copia conscendit. Omnibus in exercitu insciis, et requirentibus imperatoris consilium, magno metu ac tristimonia sollicitabantur. Parva enim cum copia, et ea tironum, neque omni exposita, in Africa contra magnas copias, et insidiosae nationis, equitatumque innumerabilem, se expositos videbant : neque quidquam solatii in praesentia, neque auxilium in suorum consilio, animadvertebant, nisi in ipsius imperatoris vultu, vigore, mirabilique hilaritate; animum enim altum et erectum prae se gerebat. Huic acquiescebant homines, et in ejus scientia et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

XI. Caesar, una nocte in navibus consumta, jam coelo albente, quum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore eòdem conferebatur. Hac re cognita, Caesar celeriter de navibus imperat omnes egredi, atque armatos in littore reliquos advenientes milites exspectare. Itaque, sine mora navibus eis in portum receptis, et advectis mili-

tum equitumque copiis, rursus ad oppidum Ruspinam redit, atque, ibi castris constitutis, ipse cum cohortibus expeditis xxx frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Caesaris consilium, illum cum classe navibus onerariis, quae deerrâssent, subsidio ire clam hostibus voluisse, ne casu imprudentes suae naves in classem adversariorum inciderent: neque eam rem eos voluisse scire, qui in praesidiis relicti sui milites fuissent, uti nihil propter suorum paucitatem, et hostium multitudinem, metu deficerent.

XII. Interim, quum jam Caesar progressus esset a castris circiter millia passuum III, per speculatores et antecessores equites nunciatur ei, copias hostium haud longe ab sese visas. Et hercule cum eo nuncio pulvis ingens conspici coeptus est. Hac re cognita, Caesar celeriter jubet equitatum universum, cujus copiam habuit in praesentia non magnam, et sagittarios, quorum parvus numerus, ex castris arcessi, atque ordinatim signa se leniter consequi: ipse antecedere cum paucis armatis. Jamque, quum procul hostis conspici posset, milites in campo jubet galeari, et ad pugnam parari. Quorum omnino numerus fuit xxx cohortium cum equitibus CD, et sagittariis CL.

XIII. Hostes interim, quorum dux erat Labienus, et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine, non peditum sed equitum, confertam: et inter eos levis armaturae Numidas, et sagittarios pedites, interposuerant: et ita condensaverant, ut procul Caesariani pedestres copias arbitrarentur: et dextrum ac sinistrum cornu magnis equitum copiis firmaverant. Interim Caesar aciem dirigit simplicem, ut poterat, propter paucitatem: sagittarios ante aciem constituit: equites dextro sinistroque cornu opponit: et, ita,

praecipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur; existimabat enim se cum pedestribus copiis, acie instructa, dimicaturum.

XIV. Quum utrinque exspectatio fieret, neque Caesar se moveret, et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis, quam viribus, decernendum videret; subito adversariorum equitatus sese extendere, et in latitudinem promovere, collesque complecti, et Caesaris equitatum extenuare, simulque ad circumeundum comparare se, coeperunt. Caesariani equites eorum multitudinem aegre sustinebant. Acies interim mediae quum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum equitibus procurrunt, et inter legionarios milites jacula conjiciunt. Hic, quum Caesariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant: pedites interim resistebant, dum equites rursus, cursu renovato, peditibus suis succurrerent.

XV. Caesar, novo genere pugnae oblato, quum animadverteret ordines suorum in procurrendo turbari, (pedites enim, dum equites longius ab signis persequuntur, latere nudato, a proximis jaculis vulnerabantur, equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant) edicit per ordines, ne quis miles ab signis IV pedes longius procederet. Equitatus interim Labieni, suorum multitudine confisus, Caesaris paucitatem circumire conatur: equites Juliani pauci, multitudine hostium defessi, equis convulneratis, paullatim cedere: hostis magis magisque instare. Ita puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis, Caesarisque copiis in orbem compulsis, intra cancellos omnes conjecti pugnare cogebantur.

XVI. Labienus in equo, capite nudo, versari in

prima acie; simul suos cohortari, nonnunquam legionarios Caesaris ita appellare: "Quid tu," inquit, "miles tiro, tam feroculus es? vos quoque iste verbis "infatuavit. In magnum mehercule vos periculum "impulit. Misereor vestri." Tum miles, "Non sum," inquit, "tiro, Labiene, sed de legione x veteranus." Tum Labienus, "Non agnosco," inquit, "signa decumanorum." Tum miles: "Jam me, qui sim, intelliges." Simul cassidem de capite dejecit, ut cognosci ab eo posset; atque ita pilum, viribus contortum, dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori affixit, et ait: "Labiene, decumanum militem, qui te petit, scito esse." Omnium tamen animi in terrorem conjecti, et maxime tironum: circumspicere enim Caesarem, neque amplius facere, nisi hostium jacula vitare.

XVII. Caesar interim, consilio hostium cognito, jubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi, et alternis conversis cohortibus, ut una post alteram ante signa tenderet. Ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit; et unam partem ab altera exclusam equitibus intrinsecus adortus cum peditatu, telis conjectis, in fugam vertit: neque longius progressus, veritus insidias, se ad suos recipit. Idem altera pars equitum peditumque Caesaris facit. His rebus gestis, ac procul hostibus repulsis, convulneratisque, ad sua praesidia sese, sicut erat instructus, recipere coepit.

XVIII. Interim M. Petreius et Cn. Piso cum equitibus Numidis MC electis, peditatuque ejusdem generis satis grandi, ex itinere recta subsidio suis occurrunt. Atque hostes, suis ex terrore firmatis, rursusque renovatis animis, legionarios, conversis equiti-

bus, se recipientes, novissimos adoriri, et impedire, coeperunt, quo minus in castra se reciperent. Hac re animadversa, Caesar jubet signa converti, et medio campo redintegrare proelium. Quum ab hostibus eodem modo pugnaretur ; nec comminus ad manus rediretur ; Caesarisque equites jumenta, ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus, defatigata, ad insequendum hostem perseverandumque cursum tardiora haberent ; dieique pars exigua jam reliqua esset : cohortibus equitibusque circumdatis, cohortatus, imperat, ut uno ictu contenderent, neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent, atque eorum essent potiti. Itaque, signo dato, quum jam hostes languide tela negligenterque mitterent, subito immittit cohortes turmasque suorum ; atque, puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsis, post collemque dejectis, nacti locum, atque ibi paullisper commorati, ita uti erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones : itemque adversarii, male accepti, tum demum se ad sua praesidia contulerunt.

XIX. Interim, ea re gesta, et proelio diremto, ex adversariis perfugae plures, ex omni genere hominum, et praeterea intercepti hostium complures equites peditesque : ex quibus cognitum est hostium consilium, eos hac mente et conatu venisse, uti novo atque inusitato genere proelii tirones legionariique pauci perturbati, Curionis exemplo, ab equitatu circumventi opprimerentur : et ita Labienum dixisse pro concione, tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis subministraturum, ut etiam caedendo in ipsa victoria defatigati vincerentur, atque a suis superarentur : quippe qui in illorum sibi confideret multitudine; pri-

mum, quod audierat Romae legiones veteranas dissentire, neque in Africam velle transire; deinde, quod triennio in Africa suos milites consuetudine retentos fideles sibi jam effecisset, maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum, levisque armaturae. Praeterea ex fuga proelioque Pompeiano Labienus, quos secum a Brundisio transportaverat, equites Germanos Gallosque, ibique postea ex hibridis, libertinis, servisque, conscripserat; armaverat, equoque uti frenato condocuerat. Praeterea regia auxilia, elephantes CXX, equitatusque innumerabilis: deinde legiones conscriptae ex cujusquemodi generis amplius XII millibus. Hac spe atque ea audacia inflammatus Labienus, cum equitibus Gallis Germanisque MDC, Numidarum sine frenis IIX millibus, praeterea, Petreiano auxilio adhibito, equitibus MC, peditum ac levis armaturae quater tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque compluribus—his copiis pridie Non. Jan. post diem III, quam Africam attigit, in campis planissimis purissimisque, ab hora diei quinta usque ad solis occasum est decertatum. In eo proelio Petreius graviter ictus ex acie recessit.

XX. Caesar interim castra munire diligentius, praesidia firmare majoribus copiis, vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare deducere, et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeare, auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent: tela tormentaque ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque, armare, et in castra evocare; uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interjecta inter equites suos interponeretur: sagittariisque ex omnibus navibus, Ityreis, Syriis, et cujusque

generis, ductis in castra compluribus, frequentabat suas copias: (audiebat enim Scipionem post diem tertium ejus diei, quo proelium factum erat, appropinquare, copias suas cum Labieno et Petreio conjungere; cujus copiae, legionum IIX, et equitum III millium, esse nunciabantur) officinas ferrarias instruere, sagittas telaque, uti fierent complura, curare, glandes fundere, sudes comparare: literas in Siciliam nunciosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cujus inopia in Africa esset; praeterea ferrum plumbumque mitteretur. Et animum etiam advertebat, frumento se in Africa, nisi importatitio, uti non posse; priore enim anno, propter adversariorum dilectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam: praeterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportâsse, omnemque regionem Africae exinanîsse frumento: oppida, praeter ea pauca, quae ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri; et eorum incolas intra sua praesidia coëgisse commigrare: agros desertos ac vastatos esse.

XXI. Hac necessitate Caesar coactus, privatos ambiendo, et blande appellando, aliquantulum frumenti numerum in sua praesidia congesserat, et eo parce utebatur. Opera interim ipse quotidie circumire, et ad ternas cohortes in statione habere propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum maximus numerus fuit, jubet in plostris deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Caesaris onerariae errabundae male vagabantur, incertae locorum atque castrorum suorum: quas singulas scaphae adversariorum complures adortae incendebant, atque expugnabant. Hac re nunciata, Caesar classes circum insu-

las portusque disposuit, quo tutius commeatus supportari posset.

XXII. M. Cato interim, qui Uticae praeerat, Cn. Pompeium filium multis verbis, assidueque, objurgare non desistebat. "Tuus," inquit, "pater, istuc ae-" "tatis quum esset, et animadvertisset rempublicam" "ab audacibus sceleratisque civibus oppressam, bo-" "nosque, aut interfectos, aut exsilio multatos, patria" "civitateque carere; gloria et animi magnitudine e-" "latus, privatus atque adolescentulus, paterni exer-" "citus reliquiis collectis, paene oppressam funditus" "et deletam, Italiam urbemque Romanam in liberta-" "tem vindicavit: idemque Siciliam, Africam, Numi-" "diam, Mauritaniam, mirabili celeritate armis rece-" "pit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quae est" "per gentes clarissima notissimaque, conciliavit, ado-" "lescentulusque, atque eques Romanus, triumphavit." "Atque ille, non ita amplis rebus patris gestis, neque" "tam excellenti majorum dignitate parta, neque tan-" "tis clientelis nominisque claritate praeditus, in rem-" "publicam est ingressus. Tu, contra, et patris no-" "bilitate et dignitate, et per te ipse satis animi mag-" "nitudine diligentiaque praeditus, nonne eniteris, et" "proficisceris ad paternas clientelas, auxilium tibi," "reique publicae, atque optimo cuique, efflagitatum?"

XXIII. His verbis hominis gravissimi incitatus, adolescentulus cum naviculis cujusquemodi generis xxx, inibi paucis rostratis, profectus ab Utica est in Mauritaniam, regnumque Bogudis est ingressus: expeditoque exercitu, numero servorum, liberorum, II millium, cujus partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere coepit: in quo oppido praesidium fuit regium. Pompeio adveniente,

oppidani, usque eo passi propius accedere, donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret, subito eruptione facta, prostratos perterritosque Pompeianos in mare passim navesque compulerunt. Ita re male gesta, Cn. Pompeius filius naves inde avertit, neque postea littus attigit, classemque ad insulas Baleares versus convertit.

XXIV. Scipio interim cum iis copiis, quas paullo ante demonstravimus, Uticae grandi praesidio relicto, profectus, primum Adrumeti castra ponit: deinde, paucos dies ibi commoratus, noctu itinere facto, cum Petreii et Labieni copiis se conjungit; atque, unis castris factis, III millia passuum longe considunt. Equitatus interim eorum circum Caesaris munitiones vagari, atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere: ita omnes adversarios intra munitiones continere. Qua re Caesariani gravi annona sunt conflictati, ideo, quod nondum neque ab Sicilia, neque ab Sardinia, commeatus supportatus erat; neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius millia passuum VI terrae Africae quoquoversus tenebant, pabulique inopia premebantur. Qua necessitate coacti, veterani milites equitesque, qui multa terra marique bella confecissent, et periculis inopiaque tali saepe essent conflictati, alga e littore collecta, et aqua dulci eluta, et ita jumentis esurientibus data, vitam eorum producebant.

XXV. Dum haec ita fierent, rex Juba, cognitis Caesaris difficultatibus, copiarumque paucitate, non est visum, dari spatium convalescendi, augendarumque ejus opum. Itaque, comparatis equitum magnis peditumque copiis, subsidio suis, egressus e regno, ire

contendit. P. Sitius interim, et rex Bocchus, conjunctis suis copiis, cognito regis Jubae egressu, propius ejus regnum copias suas admovere; Cirtamque, oppidum ejus regni opulentissimum, adorti, paucis diebus pugnando capiunt, et praeterea duo oppida Gaetulorum: quibus quum conditionem ferrent, ut oppido excederent, idque sibi vacuum traderent, conditionemque repudiâssent, postea ab eis capti interfectique sunt omnes. Inde progressi, agros oppidaque vexare non desistunt. Quibus rebus cognitis, Juba, quum jam non longe ab Scipione atque ejus ducibus abesset, capit consilium, satius esse sibi suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adjuturus proficisceretur, ipse, suo regno expulsus, forsitan utraque re expelleretur. Itaque rursus se recipere, atque auxilia etiam ab Scipione abduxit, sibi suisque rebus timens; elephantisque xxx relictis suis finibus oppidisque suppetias profectus est.

XXVI. Caesar interim, quum de suo adventu dubitatio in provincia esset, neque quisquam crederet, ipsum, sed aliquem legatum, cum copiis in Africam venisse, conscriptis literis circum provinciam, omnes civitates facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis profugere, et in castra Caesaris devenire, et de adversariorum ejus crudelitate acerbitateque commemorare coeperunt: quorum lacrimis querelisque Caesar commotus, quum antea constitisset in stativis castris, aestate inita, cunctis copiis auxiliisque actis, bellum cum adversariis suis gerere instituit, literisque celeriter in Siciliam ad Allienum et Rabirium Postumum conscriptis, et per catascopum missis, ut sine mora, aut ulla excusatione hiemis ventorumque, quam celerrime exercitus sibi

transportaretur: Africam provinciam perire, funditusque everti ab suis inimicis: quod nisi celeriter sociis foret subventum, praeter ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum. Atque ipse in tanta erat festinatione et exspectatione, ut postero die, quam misisset literas nunciumque in Siciliam, classem exercitumque morari diceret, dies noctesque oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. Nec mirum: animadvertebat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque dirui deserique, principes civitatum aut interfici, aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi: iis se in miseriis, suamque fidem implorantibus, auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites interim in opere exercere, castra munire, turres, castella facere, molesque jacere in mare non intermittere.

XXVII. Scipio interim elephantos hoc modo condocefacere instituit. II instruxit acies; unam funditorum contra elephantos, quae quasi adversariorum locum obtineret, et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret: deinde in ordinem elephantos constituit: post illos autem suam aciem instruxit, ut, quum ab adversariis lapides mitti coepissent, et elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus a sua acie lapidibus missis eos converterent adversus hostem; quod aegre tardeque fiebat: rudes enim elephanti, multorum annorum doctrina usuque vetusto vix edocti, tamen communi periculo in aciem producuntur.

XXVIII. Dum haec ad Ruspinam ab utrisque ducibus administrantur, C. Virgilius, praetorius, qui

Thapsi oppido maritimo praeerat, quum animadvertisset, naves singulas cum exercitu Caesaris, incertas locorum atque castrorum suorum, vagari; occasionem nactus, navem, quam ibi habuit, actuariam militibus complet et sagittariis; et eidem scaphas de navibus adjungit; ac singulas naves Caesarianas consectari coepit. Et, quum, plures adortus, pulsus fugatusque inde discessisset, nec tamen desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titii, Hispani adolescentes, tribuni legionis v, quorum patrem Caesar in senatum legerat, et cum his T. Salienus, centurio legionis ejusdem, qui M. Messallam legatum obsederat Messanae, et seditiosissima oratione apud eum est usus; idemque pecuniam, et ornamenta triumphi Caesaris retinenda et custodienda curaverat: et ob has caussas timebat sibi. Hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adolescentibus, ne repugnarent, seseque Virgilio traderent. Itaque, deducti a Virgilio ad Scipionem, custodibus traditi et post diem III sunt interfecti. Qui quum ducerentur ad necem, petîsse dicitur major Titius a centurionibus, uti se priorem, quam fratrem, interficerent: idque ab eis facile impetrâsse, atque ita esse interfectos.

XXIX. Turmae interim equitum, quae pro vallo in stationibus esse solebant, ab utrisque ducibus, quotidie minutis proeliis inter se depugnare non intermittunt: nonnunquam etiam Germani Gallique Labieniani cum Caesaris equitibus, fide data, inter se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui praeerat Saserna cum cohortibus III, oppugnare, ac vi irrumpere, conabatur: quod ab defensoribus propter egregiam munitionem oppidi, et tormentorum multitudinem, facile et sine

periculo defendebatur. Quod ubi saepius ejus equitatus facere non intermittebat, et quum forte ante portam turma densa adstitisset, scorpione accuratius misso, atque eorum decurione percusso, et ad decumanam defixo, reliqui, perterriti, fuga se in castra recipiunt: quo facto postea sunt deterriti oppidum tentare.

XXX. Scipio interim fere quotidie non longe a suis castris passibus ccc instruere aciem, ac, majore parte diei consumta, rursus se in castra recipere. Quod quum saepius fieret, neque ex Caesaris castris quisquam prodiret, neque propius ejus copias accederet; despecta patientia Caesaris, exercitusque ejus, universis copiis productis, elephantisque turritis xxx ante aciem instructis, quam latissime potuit porrecta equitum peditumque multitudine, uno tempore progressus, haud ita longe a Caesaris castris constitit in campo.

XXXI. Quibus rebus cognitis, Caesar jubet milites, qui extra munitiones processerant, quique pabulandi, aut lignandi, aut etiam muniendi, gratia vallem petierant, quique ad eam rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore se recipere, atque in opere consistere: equitibus autem, qui in statione fuerant, praecipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paullo ante constitissent, donec ab hoste missum telum ad se perveniret: quod si propius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatui edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque praesto esset. At haec non ipse per se coram, quum de vallo prospecularetur, sed, mirabili peritus scientia bellandi, in praetorio sedens, per speculatores et nun-

cios imperabat, quae fieri volebat: animadvertebat enim, quanquam magnis essent copiis adversarii freti, tamen saepe a se fugatis, pulsis, perterritisque, et concessam vitam et ignota peccata; quibus rebus nunquam tanta suppeteret ex ipsorum inertia conscientiaque animi victoriae fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Praeterea ipsius nomen auctoritasque, magna ex parte, eorum exercitus minuebat audaciam: tum egregiae munitiones castrorum, et valli fossarumque altitudo, et extra vallum stili caeci, mirabilem in modum consiti, vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant: scorpionum, catapultarum, ceterorumque telorum, quae ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. Atque haec propter exercitus sui praesentis paucitatem et tirocinium praeparaverat: non hostium vi et metu commotus patientem se timidumque hostium opinioni praebebat: neque idcirco copias, quanquam erant paucae, tironumque, non educebat in aciem, quod victoriae suorum diffideret. Sed referre arbitrabatur, cujusmodi victoria esset futura: turpe enim sibi existimabat, tot rebus gestis, tantisque exercitibus devictis, tot tam claris victoriis partis, ab reliquis copiis adversariorum suorum, ex fuga collectis, se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque constituerat gloriam exultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo commeatu occurrisset.

XXXII. Scipio interim, paullisper, ut ante dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem videretur, paullatim reducit suas copias in castra, et, concione advocata, de terrore suo, desperationeque exercitus Caesaris, verba facit; et, cohortatus suos,

victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur. Caesar jubet milites rursus ad opus redire, et, per caussam munitionum, tirones in labore defatigare non intermittit. Interim Numidae Gaetuli diffugere quotidie ex castris Scipionis, et partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi majoresque eorum beneficio C. Marii usi fuissent, Caesaremque ejus affinem esse audiebant, in ejus castra perfugere catervatim non intermittunt. Quorum ex numero electis hominibus illustrioribus, Gaetulis, et literis ad suos cives datis, cohortatus, uti, manu facta, se suosque defenderent, et ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

XXXIII. Dum haec ad Ruspinam fiunt, legati ex Achilla, civitate libera, etiam undique ad Caesarem veniunt; seque paratos, quaecunque imperâsset, et libenti animo facturos pollicentur: tantum orare et petere ab eo, ut sibi praesidium daret, quo tutius id, et sine periculo, facere possent: se et frumentum, et quaecunque res eis suppeteret, communis salutis gratia subministraturos. Quibus rebus facile a Caesare impetratis, praesidioque dato, C. Messium, aedilitia functum potestate, Achillam jubet proficisci. Quibus rebus cognitis, Considius Longus, qui Adrumeti cum II legionibus et equitibus DCC praeerat, celeriter, ibi parte praesidii relicta, cum IIX cohortibus ad Achillam ire contendit. Messius, celerius itinere confecto, prior Achillam cum cohortibus pervenit. Considius interim, quum ad urbem cum copiis accessisset, et animadvertisset praesidium Caesaris ibi esse, non ausus periculum suorum facere, nulla re gesta pro multitudine hominum, rursus Adrumetum se recipit: deinde, paucis post diebus equestribus copiis ab La-

bieno adductis, rursus Achillitanos, castris positis, obsidere coepit.

XXXIV. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Caesare cum classe demonstravimus, Cercinam pervenit. Cujus adventu C. Decimius, quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praeerat commeatui, parvulum navigium nactus, conscendit, ac se fugae commendat. Sallustius interim praetor, a Cercinatibus receptus, magno numero frumenti invento, naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet, atque in castra ad Caesarem mittit. Allienus interim proconsul e Lilybaeo in naves onerarias imponit legiones XIII et XIV, et equites Gallos DCCC, funditorum sagittariorumque mille, ac secundum commeatum in Africam mittit ad Caesarem: quae naves, ventum secundum nactae, IV die in portum ad Ruspinam, ubi Caesar castra habuerat, incolumes pervenerunt. Ita Caesar, duplici laetitia ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque, tandem, suis exhilaratis, annonaque levata, sollicitudinem deponit; legiones equitesque, ex navibus egressos, jubet ex languore nauseaque reficere; dimissos in castella munitionesque disponit.

XXXV. Quibus rebus Scipio, quique cum eo erant comites, mirari, et requirere: C. Caesarem, qui ultro consuêsset bellum inferre, ac lacessere proelio, subito commutatum non sine magno consilio suspicabantur. Itaque, ex ejus patientia in magnum timorem conjecti, ex Gaetulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis praemiis pollicitationibusque propositis, pro perfugis, speculandi gratia, in Caesaris castra mittunt. qui, simul ad eum sunt de-

ducti, petierunt, ut sibi liceret sine periculo verba proloqui. Potestate facta, " Saepenumero," inquiunt, " Imperator, complures Gaetuli, qui sumus clientes C. " Marii, et propemodum omnes cives Romani, qui sunt " in legione IV, et VI, ad te voluimus in tuaque prae- " sidia confugere; sed custodiis equitum Numidarum, " quo id sine periculo minus faceremus, impediebamur. " Nunc, data facultate, pro speculatoribus missi ab Sci- " pione, ad te cupidissime venimus, ut perspiceremus, " num quae fossae aut insidiae elephantis ante castra " portasque valli factae essent; simulque consilia vestra " contra easdem bestias, comparationemque pugnae, " cognosceremus, atque ei renunciaremus." Qui, collaudati a Caesare, stipendioque donati, ad reliquos perfugas deducuntur: quorum orationem celeriter veritas comprobavit. Namque postero die ex legionibus iis, quas Gaetuli nominaverunt, milites legionarii complures ab Scipione in castra Caesaris perfugerunt.

XXXVI. Dum haec ad Ruspinam geruntur, M. Cato, qui Uticae praeerat, dilectus quotidie libertinorum, Afrorum, servorum, denique, et cujusquemodi generis hominum, qui modo per aetatem arma ferre poterant, habere, atque sub manum Scipionis in castra submittere, non intermittit. Legati interim ex oppido Tisdrae, in quod tritici modiûm millia CCC comportata fuerant a negotiatoribus Italicis aratoribusque, ad Caesarem venere, quantaque copia frumenti apud se sit, docent; simulque orant, ut sibi praesidium mittat, quo facilius et frumentum et copiae suae conserventur. Quibus Caesar in praesentia gratias agit, praesidiumque brevi tempore se missurum dixit; cohortatusque ad suos cives jubet proficisci. P. Sitius interim, cum copiis Numidiae fines in-

gressus, castellum in monte loco munito locatum, in quod Juba belli gerendi gratia et frumentum, et res ceteras, quae ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

XXXVII. Caesar, postquam legionibus veteranis II, equitatu, levique armatura, copias suas ex secundo commeatu auxerat, naves VI onerarias statim jubet Lilybaeum ad reliquum exercitum transportandum proficisci: ipse VI Kal. Febr. circiter vigilia prima imperat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi praesto essent. Itaque, omnibus insciis, neque suspicantibus, vigilia tertia jubet omnes legiones ex castris educi, atque se consequi ad oppidum Ruspinam versus, in quo ipse praesidium habuit, et quod primum ad amicitiam ejus accessit: inde parvulam proclivitatem digressus, sinistra parte campi propter mare legiones ducit. Hic campus mirabili planitie patet millia passuum XV: quem jugum ingens, a mari ortum, neque ita praealtum, velut theatri efficit speciem. In hoc jugo colles sunt excelsi pauci, in quibus singulae turres speculaeque singulae perveteres erant collocatae: quarum apud ultimam praesidium et statio fuit Scipionis.

XXXVIII. Postquam Caesar ad jugum, de quo docui, adscendit, atque in unumquemque collem turres castellaque facere coepit, atque ea minus semihora effecit; et postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit, quae proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse praesidium stationemque Numidarum: paullisper commoratus, perspectaque natura loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus attribuit; brachiumque medio jugo ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum, unde egressus e-

rat, jubet dirigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labienusque animadverterunt, equitatu omni ex castris educto, acieque equestri instructa, a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur, pedestremque copiam in secunda acie minus passus CD a castris suis constituunt.

XXXIX. Caesar in opere milites adhortari, neque adversariorum copiis moveri. Quum jam non amplius passuum MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset, intellexissetque ad impediendos milites suos, et ab opere depellendos, hostem propius accedere, necesseque haberet legiones a munitionibus deducere; imperat turmae Hispanorum, ad proximum collem propere accurrerent, praesidiumque inde deturbarent, locumque caperent; eodemque jubet levis armaturae paucos consequi subsidio. Qui missi celeriter, Numidas adorti, partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt, locoque sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit, quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit, atque suis fugientibus suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar conspexit, Labienum ab suis copiis longius jam abscessisse, equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit.

XL. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna, IV turribus exstructa, quae Labieni prospectum impediebat, ne posset animadvertere, ab equitatu Caesaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Julianas, quam suos caedi a tergo sensit: ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numidarum, recta in castra fugere contendit. Galli Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et

post tergum circumventi, fortiterque resistentes, conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris erant instructae, animadverterunt, metu ac terrore obcaecatae, omnibus portis in sua castra fugere coeperunt. Postea, Scipione ejusque copiis campo collibusque exturbatis, atque in castra compulsis, quum receptui Caesar cani jussisset, equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset, campo purgato, animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque, qui partim ejus auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant; nonnulli, qui, ex Curionis proelio capti conservatique, parem gratiam in fide partienda praestare voluerant. Horum corpora, mirifica specie amplitudineque, caesa toto campo ac prostrata diverse jacebant.

XLI. His rebus gestis, postero die Caesar ex omnibus praesidiis cohortes eduxit, atque omnes suas copias in campo instruxit: Scipio, suis male acceptis, occisis, convulneratisque, intra suas continere se munitiones coepit. Caesar, instructa acie, secundum infimas jugi radices propius munitiones leniter accessit. Jamque minus mille passuum ab oppido Uzita, quod Scipio tenebat, aberant legiones Julianae; quum Scipio, veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari, reliquisque rebus sublevari, ejus exercitus consuêrat, eductis omnibus copiis, quadruplici acie instructa ex instituto suo, prima equestri turmatim directa, elephantisque turritis interpositis armatisque, suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar animadvertit, arbitratus, Scipionem ad dimicandum paratum ad se certo animo venire; in eo loco, quo paullo ante commemoravi, ante oppidum constitit, suamque aci-

em mediam eo oppido texit: dextrum sinistrumque cornu, ubi elephanti erant, in conspectu patenti adversariorum constituit.

XLII. Quum jam prope solis occasum Caesar exspectavisset, neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset, locoque magis se defendere, si res coëgisset, quam in campo comminus consistere, audere; non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum; quoniam ibi praesidium grande Numidarum esse cognoverat, hostesque mediam aciem suam oppido texisse; sibique difficile factu esse intellexit, simul et oppidum uno tempore oppugnare, et in acie in cornu dextro, ac sinistro, ex iniquiore loco pugnare, praesertim quum milites a mane diei jejuni sub armis stetissent defatigati. Itaque, reductis suis copiis in castra, postero die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

XLIII. Interim Considius, qui Achillam IIX cohortibus stipendiariis, Numidis Gaetulisque, obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat, diu multumque expertus, magnisque operibus saepe admotis, et iis ab oppidanis incensis, quum proficeret nihil, subito nuncio de equestri proelio allato commotus, frumento, cujus in castris copiam habuerat, incenso; vino, oleo, ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, corruptis, Achillam, quam obsidebat, deseruit: atque, itinere per regnum Jubae facto, copias cum Scipione partitus, Adrumetum se recepit.

XLIV. Interea ex secundo commeatu, quem a Sicilia miserat Allienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius, et L. Ticida, eques Romanus, ab residua classe quum erravisset, delataque esset vento ad

Thapson, a Virgilio scaphis naviculisque actuariis excepta est, et ad Scipionem deducta. Item altera navis trieris ex eadem classe, errabunda, ac tempestate ad Aegimurum delata, a classe Vari et M. Octavii est capta; in qua milites veterani cum uno centurione et nonnulli tirones fuerunt: quos Varus, asservatos sine contumelia, deducendos curavit ad Scipionem. Qui postquam ad eum pervenerunt, et ante suggestum ejus constiterunt, "Non vestra," inquit, "sponte vos certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos, cives et optimum quemque nefarie consectari: quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod facere debetis, rempublicam cum optimo quoque defendetis, certum est vobis vitam et pecuniam donare. Quapropter, quid sentiatis, proloquimini."

XLV. Hac habita oratione, Scipio, quum existimâsset pro suo beneficio sine dubio ab iis gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis centurio legionis XIV, "Pro tuo," inquit, "summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago, (non enim imperatorem te appello) quod mihi vitam incolumitatemque, belli jure capto, polliceris: et forsan isto uterer beneficio, si non ei summum scelus adjungeretur. Egone contra Caesarem, imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, ejusque exercitum, pro cujus dignitate victoriaque amplius XXXVI annis depugnavi, adversus armatusque consistam? Neque ego istud facturus sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor: contra cujus enim copias contendas, si minus antea expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, et constitue

" contra me: ego autem ex meis commilitonibus, " quos nunc in tua tenes potestate, non amplius x " sumam. tunc ex virtute nostra intelliges, quid ex " tuis copiis sperare debeas."

XLVI. Postquam haec centurio praesenti animo adversus opinionem ejus est locutus, ira percitus Scipio, atque animi dolore incensus, adnuit centurionibus, quid fieri vellet: atque ante pedes centurionem interficit, reliquosque veteranos a tironibus jubet secerni. " Abducite," inquit, " istos, nefario scelere contaminatos, et caede civium saginatos." Sic extra vallum deducti sunt, et cruciabiliter interfecti. Tirones autem jubet inter legiones dispertiri, et Cominium cum Ticida in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Caesar commotus, eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiae caussa in salo esse jusserat, ut suis onerariis longisque navibus praesidio essent, ob negligentiam ignominiae caussa dimittendos ab exercitu, gravissimumque in eos edictum proponendum, curavit.

XLVII. Per id tempus fere Caesaris exercitui res accidit incredibilis auditu: namque, Virgiliarum signo confecto, circiter vigilia secunda noctis, nimbus cum saxea grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Caesar non, more superiorum imperatorum, in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die, procedendo, propiusque hostem accedendo, castra communiebat; opereque faciendo milites se circumspiciendi non habebant facultatem. Praeterea ita ex Sicilia exercitum transportaverat, ut, praeter ipsum militem et arma, neque vas, neque mancipium, neque ullam rem, quae usu militi esse consuevit, in naves imponi pateretur:

in Africa autem non modo sibi quidquam non acquisierant, aut paraverant; sed etiam, propter annonae caritatem, ante parata consumserant. Quibus rebus attenuati, oppido perquam pauci sub pellibus aquiescebant: reliqui ex vestimentis tentoriolis factis, atque arundinibus scopisque contextis, permanebant. Itaque, subito imbre grandineque consecuta, gravati pondere, tenebris aquaque omnes subruti disjectique, nocte intempesta, ignibus exstinctis, rebusque ad victum pertinentibus omnibus corruptis, per castra passim vagabantur, scutisque capita contegebant. Eadem nocte v legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

XLVIII. Rex interim Juba, de equestri proelio Scipionis certior factus, evocatusque ab eodem literis, praefecto Sabura cum parte exercitus contra Sitium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis, ac terrorem Caesaris, cum III legionibus, equitibusque frenatis DCCC, Numidis sine frenis peditibusque levis armaturae grandi numero, elephantisque XXX, egressus e regno, ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit, castris regiis seorsum positis, cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione consedit. (Erat in castris Caesaris superiori tempore magnus terror, et, exspectatione copiarum regiarum, exercitus ejus magis suspensiore animo ante adventum Jubae commovebatur: postquam vero castra castris contulit, despectis ejus copiis, omnem terrorem deponit. Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem praesens dimiserat.) Quo facto cuivis facile fuit intellectum, Scipioni additum animum, fiduciamque, regis adventu: nam postero die universas suas regisque copias, cum elephantis LX productas in aciem, quam spe-

ciosissime potuit, instruxit; ac, paullo longius progressus ab suis munitionibus, haud ita diu commoratus, se recepit in castra.

XLIX. Caesar, postquam animadvertit, Scipioni auxilia fere, quae exspectâsset, omnia convenisse, neque moram pugnandi ullam fore, per jugum summum cum copiis progredi coepit, et brachia protinus ducere, et castella munire, propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit. Adversarii, magnitudine copiarum confisi, proximum collem occupaverunt, atque ita longius sibi progrediendi eripuerunt facultatem. Ejusdem collis occupandi gratia Labienus consilium ceperat; et, quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

L. Erat convallis, satis magna latitudine, altitudine praerupta, crebris locis speluncae in modum subrutis, quae erant transgredienda Caesari ante, quam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur; ultraque eam convallem olivetum vetus, crebris arboribus condensum. Hic quum Labienus animadvertisset, Caesarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse convallem olivetumque transgredi, eorum locorum peritus, in insidiis cum parte equitatus levique armatura consedit; et praeterea post montem collesque equites in occulto collocaverat: ut, quum ipse ex improviso legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet, et, re duplici perturbatus, Caesar, ejusque exercitus, neque retro regrediendi neque ultra procedendi oblata facultate, circumventus concideretur. Caesar, equitatu ante praemisso, inscius insidiarum quum ad eum locum venisset, abusi sive obliti praeceptorum Labieni, sive veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac singuli de

rupe prodire, et summa petere collis: quos Caesaris equites consecuti, partim interfecerunt, partim vivorum sunt potiti; deinde protinus collem petere contenderunt, atque eum, decusso Labieni praesidio, celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix fuga sibi peperit salutem.

LI. Hac re per equites gesta, Caesar legionibus opera distribuit, atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per medium campum, e regione oppidi Uzitae, quod inter sua castra, et Scipionis, in planitie positum erat, tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci, et ita erigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque ejus oppidi convenirent. Id hac ratione opus instruebat, ut, quum propius oppidum copias admovisset, oppugnareque coepisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne, ab equitatus multitudine circumventus, ab oppugnatione deterreretur; praeterea, quo facilius colloquia fieri possent, et, si qui perfugere vellent, id, quod antea saepe acciderat magno cum eorum periculo, tum facile et sine periculo fieret. Voluit etiam experiri, quum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam ad reliquas caussas, quod is locus depressus erat, puteique ibi complures fieri poterant: aquatione enim longa et angusta utebantur. Dum haec opera, quae antea dixi, fiebant a legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub hoste stabat. Equites barbari levisque armaturae proeliis minutis comminus dimicabant.

LII. Caesar ab eo opere quum jam sub vesperum copias in castra reduceret; magno incursu, cum omni equitatu levique armatura, Juba, Scipio, Labienus, in legionarios impetum fecerunt. Equites Caesaria-

ni, vi universae subitaeque hostium multitudinis pulsi, parumper cesserunt. Quae res aliter adversariis cecidit: namque Caesar, ex medio itinere copiis reductis, equitibus suis auxilium tulit: equites autem, adventu legionum animo addito, conversis equis, in Numidas, cupide insequentes dispersosque, impetum fecerunt, atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt, multosque ex iis interfecerunt. Quod ni in noctem proelium esset conjectum, pulvisque vento flatus omnium prospectu offecisset, Juba cum Labieno capti in potestatem Caesaris venissent; equitatusque cum levi armatura funditus ad internecionem deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus IV et VI Scipionis milites diffugere, partim in castra Caesaris, partim in quas quisque poterat regiones pervenire: itemque equites Curioniani, diffisi Scipioni ejusque copiis, complures se eodem conferebant.

LIII. Dum haec circum Uzitam ab utrisque ducibus administrantur, legiones duae, IX et X, ex Sicilia navibus onerariis profectae, quum jam non longe a portu Ruspinae abessent, conspicatae naves Caesarianas, quae in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum, ut insidiandi gratia ibi commorantium, classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt; ac, diu multumque jactati, tandem multis post diebus siti inopiaque confecti ad Caesarem perveniunt.

LIV. Quibus legionibus expositis, memor in Italia pristinae licentiae militaris ac rapinarum certorum hominum, parvulam modo caussulam nactus Caesar, quod C. Avienus, tribunus militum X legionis, navem commeatu, familia sua, atque jumentis, occupavisset, neque militem unum ab Sicilia sustulisset, postero die

de suggestu, convocatis omnium legionum tribunis centurionibusque, "Maxime vellem," inquit, "homines suae petulantiae, nimiaeque libertatis, aliquando finem fecissent, meaeque lenitatis, modestiae, patientiaeque, rationem habuissent. Sed, quoniam ipsi sibi neque modum neque terminum constituunt; quo ceteri dissimiliter se gerant, egomet ipse documentum more militari constituam. C. Aviene, quod in Italia milites populi Romani contra rempublicam instigâsti, rapinasque per municipia fecisti; quodque mihi reique publicae inutilis fuisti, et pro militibus tuam familiam jumentaque in naves imposuisti; tuaque opera militibus tempore necessario respublica caret: ob eas res, ignominiae caussa, ab exercitu meo te removeo, hodieque ex Africa abesse, et, quantum potest, proficisci, jubeo. Itemque te, A. Fontei, quod tribunus militum seditiosus, malusque civis, fuisti, ab exercitu dimitto. T. Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, quum, ordines in meo exercitu beneficio non virtute consecuti, ita vos gesseritis, ut neque bello fortes, neque pace boni aut utiles, fueritis, et magis in seditione concitandisque militibus adversus vestrum imperatorem, quam pudoris modestiaeque fueritis studiosiores; indignos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis, missosque facio, et, quantum potest, abesse ex Africa jubeo." Itaque tradidit eos centurionibus; et singulis non amplius singulos additos servos in navi imponendos separatim curavit.

LV. Gaetuli interim perfugae, quos cum literis mandatisque a Caesare missos supra docuimus, ad suos cives perveniunt: quorum auctoritate facile ad-

ducti, Caesarisque nomine persuasi, a rege Juba desciscunt, celeriterque cuncti arma capiunt, contraque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis, Juba, distentus triplici bello, necessitateque coactus, de suis copiis, quas contra Caesarem adduxerat, VI cohortes in fines regni sui mittit, quae essent praesidio contra Gaetulos.

LVI. Caesar, brachiis perfectis, promotisque usque eo, quo telum ex oppido adjici non posset, castra munit: balistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum contraque oppidum collocatis, defensores muri deterrere non intermittit; eoque V legiones ex superioribus castris deducit. Qua facultate oblata, illustriores notissimique conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant, atque inter se colloquebantur. Quae res quid utilitatis haberet, Caesarem non fallebat: namque Gaetuli ex equitatu regio nobiliores, equitumque praefecti, quorum patres cum Mario ante meruerant, ejusque beneficio agris finibusque donati, post Sullae victoriam, sub Hiempsalis regis erant potestate dati, occasione capta, nocte, jam luminibus accensis, cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Caesaris castra, quae erant in campo proxime Uzitae locata.

LVII. Quod postquam Scipio, quique cum eo erant, cognoverunt, quum commoti ex tali incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinium cum C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinium, nihil attinere eum cum adversariis colloqui. Quum nihilo minus ejus sermonem nuncius ad se referret, sed restare, ut reliqua, quae vellet, perageret; viator praeterea ab Juba ad eum est missus, qui diceret, audiente Saserna, Vetat te rex colloqui. Quo

nuncio perterritus, discessit, et dicto audiens fuit regi. Usu venisse hoc civi Romano et ei, qui a populo Romano honores accepisset, incolumi patria fortunisque omnibus, Jubae barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperâsse nuncio, aut, caesis ejusdem partis civibus, incolumem reverti malle! Atque etiam superbius Jubae factum, non in M. Aquinium, hominem novum, parvumque senatorem, sed in Scipionem, hominem illa familia, dignitate, honoribus, praestantem. Nam, quum Scipio sagulo purpureo ante regis adventum uti solitus esset, dicitur Juba cum eo egisse, non oportere illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur. Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret, et Jubae, homini superbissimo inertissimoque, obtemperaret.

LVIII. Postero die universas omnium copias de castris omnibus educunt; et, supercilium quoddam excelsum nacti, non longe a Caesaris castris aciem constituunt, atque ibi consistunt. Caesar item producit copias, celeriterque iis instructis, ante suas munitiones, quae erant in campo, constitit: sine dubio existimans, ultro adversarios, quum tam magnis copiis auxiliisque regis essent praediti, promptiusque prosiluissent, ante se concursuros, propiusque se accessuros. Equo circumvectus, legionesque cohortatus, signo dato, accessum hostium aucupabatur: ipse enim a suis munitionibus longius, non sine ratione, non procedebat, quod in oppido Uzitae, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatae; eidem autem oppido ad dextrum latus ejus cornu erat oppositum; verebaturque, ne, si praetergressus esset, ex oppido eruptione facta, ab latere eum adorti, conciderent. Praeterea haec quoque cum caussa tardavit,

quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultro occurrendum fore existimabat.

LIX. Non arbitror esse praetermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat in fronte suas et Jubae legiones; postea autem Numidas in subsidiaria acie, ita extenuatos, et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media ab legionariis militibus videretur; in cornibus autem duplex esse existimabatur. Elephantos dextro sinistroque cornu collocaverat, aequalibus inter eos intervallis interjectis: post autem elephantos armaturas leves Numidasque substituerat auxiliares. Equitatum frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat; sinistrum enim cornu oppido Uzita claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi. Praeterea Numidas, levisque armaturae infinitam multitudinem, ad dextram partem suae aciei opposuerat, fere interjecto non minus M passuum spatio, et ad collis radices magis appulerat, longiusque ab adversariorum suisque copiis promoverat: id hoc consilio, ut, quum acies duae inter se concucurrissent initio certaminis, paullo longius ejus equitatus circumvectus ex improviso clauderet multitudine sua exercitum Caesaris, atque perturbatum jaculis configeret. Haec fuit ratio Scipionis eo die proeliandi.

LX. Caesaris autem acies hoc modo fuit collocata; ut ab sinistro ejus cornu ordiar, et ad dextrum perveniam. Habuit in sinistro cornu legionem IX, VIII; in dextro cornu XXX, XXIIX; XIII, XIV, XXIX, XXVI in media acie: ipsum autem dextrum cornu, secundam aciem fere, in earum legionum parte cohor-

tium collocaverat; praeterea ex tironum legionibus paucas adjecerat. Tertiam autem aciem in sinistrum suum cornu contulerat, et usque ad aciei suae mediam legionem porrexerat, et ita collocaverat, uti sinistrum suum cornu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitionibus adjuvabatur, sinistrum autem, equitatus hostium multitudini uti resistere posset, laborabat; eodemque suum omnem equitatum contulerat: et, quod ei parum confidebat, praesidio his equitibus legionem V praemiserat, levemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios varie passimque, locis certis, maximeque in cornibus, collocaverat.

LXI. Sic utrorumque exercitus instructi, non plus passuum CCC interjecto spatio, (quod forsitan ante id tempus acciderat nunquam, quin dimicaretur) a mane usque ad horam X diei perstiterunt. Jamque Caesar dum exercitum reducere intra munitiones suas coepisset, subito universus equitatus ulterior Numidarum Gaetulorumque sine frenis ad dextram partem se movere, propiusque Caesaris castra, quae erant in colle, se conferre, coepit; frenatus autem Labieni eques in loco permanere, legionesque distinere: quum subito pars equitatus Caesaris cum levi armatura, contra Gaetulos injussu ac temere longius progressi, paludemque transgressi, multitudinem hostium pauci sustinere non potuerunt; levique armatura deserti, ac pulsi convulneratique, uno equite amisso, multis equis sauciis, levis armaturae XXVII occisis, ad suos refugerunt. Quo secundo equestri proelio facto, Scipio laetus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit: namque postero die Caesar cum parte equi-

tatus sui Leptim, frumenti gratia, misit. In itinere praedatores, equites Numidas Gaetulosque, ex improviso adorti, circiter centum partim occiderunt partim vivorum potiti sunt. Caesar interim quotidie legiones in campum deducere, atque opus facere, vallumque et fossam per medium campum ducere, adversariorumque excursionibus iter officere, non intermittit. Scipio item munitiones contra facere, et, ne jugo a Caesare excluderetur, approperare. Ita duces utrique et in operibus occupati erant, et nihilo minus equestribus proeliis inter se quotidie dimicabant.

LXII. Interim Varus classem, quam antea Uticae hiemis gratia subduxerat, cognito legionis VII et IIX ex Sicilia adventu, celeriter deducit, illamque Gaetulis remigibus epibatisque complet; insidiandique gratia ab Utica progressus, Adrumetum cum LV navibus pervenit. Cujus adventus inscius, Caesar L. Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in stationem, praesidii gratia commeatus sui, mittit: itemque Q. Aquilam cum XIII navibus longis Adrumetum eadem de caussa praemittit. Cispius, quo erat missus, celeriter pervenit: Aquila, tempestate jactatus, promontorium superare non potuit, atque, angulum quendam tutum a tempestate nactus, cum classe se longius a prospectu removit. Reliqua classis in salo ad Leptim, egressis remigibus, passimque in littore vagantibus, partim in oppido victus sui mercandi gratia progressis, vacua a defensoribus stabat. Quibus rebus, Varus, ex perfuga cognitis, occasionem nactus, vigilia secunda Adrumeto ex Cothone egressus, cum primo mane Leptim universa classe vectus, naves onerarias, quae longius a portu

in salo stabant, incendit, et penteres duas, vacuas ab defensoribus, nullo repugnante, cepit.

LXIII. Caesar interim celeriter per nuncios in castris, quum opera circumiret, certior factus, quae aberant a portu millia passuum VI, equo admisso, omissis omnibus rebus, celeriter pervenit Leptim: ibique hortatus, omnes ut se naves consequerentur, primum ipse navigiolum parvulum conscendit: in cursu Aquilam, multitudine navigiorum perterritum atque trepidantem, nactus, hostium classem sequi coepit. Interim Varus, celeritate Caesaris audaciaque motus, cum universa classe, conversis navibus, Adrumetum versus fugere contendit. Quem Caesar in millibus passuum IV consecutus, recuperata quinqueremi cum omnibus suis epibatis, atque etiam hostium custodibus CXXX in ea nave captis, triremem hostium proximam, quae in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque, cepit: reliquae naves hostium promontorium superârunt, atque Adrumetum in Cothonem se universae contulerunt. Caesar eodem vento promontorium superare non potuit, atque, in salo in anchoris ea nocte commoratus, prima luce Adrumetum accedit; ibique, navibus onerariis, quae erant extra Cothonem, incensis, omnibusque reliquis aliis aut subductis, aut in Cothonem compulsis, paullisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra.

LXIV. In ea nave captus est P. Vestrius, eques Romanus, et P. Ligarius, Afranianus, quem Caesar in Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompeium contulerat; inde ex proelio effugerat, in Africamque ad Varum venerat: quem ob perjurium perfidiamque Caesar jussit necari. P. Vestrio au-

tem, quod ejus frater Romae pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse suam caussam Caesari probaverat, se, a Nasidii classe captum, quum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea facultatem sibi nullam datam transeundi, ignovit.

LXV. Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris, et in omnibus fere villis, sub terra specus condendi frumenti gratia clam habeant, atque id propter bella maxime, hostiumque subitum adventum, praeparent. Qua de re, Caesar, certior per indicem factus, tertia vigilia legiones II cum equitatu mittit ab castris suis millia passuum X; atque inde magno numero frumenti onustos recipit in castra. Quibus rebus cognitis, Labienus, progressus a suis castris millia passuum VII per jugum et collem, per quem Caesar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit; atque ipse quotidie, existimans Caesarem eadem saepe frumentandi gratia commeaturum, cum magno equitatu levique armatura insidiaturus locis idoneis consedit.

LXVI. Caesar, interim de insidiis Labieni ex perfugis certior factus, paucos dies ibi commoratus, dum hostes quotidiano instituto, saepe idem faciendo in negligentiam adducerentur, subito mane imperat, porta decumana legiones se IIX veteranas cum parte equitatus sequi: atque, equitibus praemissis, neque opinantes insidiatores subito, in convallibus latentes, levi armatura concidit circiter D, reliquos in fugam turpissimam conjecit. Interim Labienus cum universo equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. Cujus vim multitudinis quum equites pauci Caesariani jam sustinere non possent, Caesar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterrito Labieno,

ac retardato, suos equites recepit incolumes. Postero die Juba Numidas eos, qui, loco amisso, fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

LXVII. Caesar interim, quoniam frumenti inopia premebatur, copias omnes in castra conducit; atque praesidio Lepti, Ruspinae, Achillae, relicto, Cispio Aquilaeque classe tradita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum, mari obsiderent, ipse, castris incensis, IV noctis vigilia, acie instructa, impedimentis in sinistra parte collocatis, ex eo loco proficiscitur, et pervenit ad oppidum Agar, quod a Gaetulis saepe antea oppugnatum, summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in campo castris unis positis, ipse, frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus, magno invento hordei, olei, vini, fici numero, pauco tritici, atque recreato exercitu, redit in castra. Scipio interim, cognito Caesaris discessu, cum universis copiis per jugum Caesarem subsequi coepit; atque ab ejus castris millia passuum VI longe, trinis castris dispartitis copiis, consedit.

LXVIII. Oppidum erat Zeta, quod aberat ab Scipione millia passuum X, ad ejus regionem et partem castrorum collocatum, a Caesare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longe millia passuum XIIX. Huc Scipio legiones II frumentandi gratia misit. Quod postquam Caesar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem ac tutiora loca collocatis, atque ibi praesidio relicto, ipse, IV vigilia egressus, praeter hostium castra proficiscitur cum copiis, et oppido potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari: et, quum eo contendere conaretur, animadvertit copias hostium iis legionibus occurrere suppetias. quae res ejus impetum retardavit. Itaque,

capto C. Mutio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praeerat, et P. Atrio, equite Romano de conventu Uticensi, et camelis XXII regis adductis, praesidio ibi cum Oppio legato relicto, ipse se recipere coepit ad castra.

LXIX. Quum jam non longe a castris Scipionis abesset, quae eum necesse erat praetergredi; Labienus Afraniusque, cum omni equitatu levique armatura ex insidiis adorti, agmini ejus extremo se offerunt, atque ex collibus primis exsistunt. Quod postquam Caesar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis, sarcinas legionarios in acervum jubet comportare, atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam coeptum est fieri, primo impetu legionum equitatus et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa, et dejecta est de colle. Quum jam Caesar existimâsset, hostes, pulsos deterritosque, finem lacessendi facturos, et iter coeptum pergere coepisset; iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt, atque eadem ratione, qua ante dixi, in Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae, levisque armaturae, mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant, et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant. Quum hoc saepius facerent, et Julianos proficiscentes insequerentur, et refugerent, stantes propius non accederent, et singulari genere pugnae uterentur, eosque jaculis convulnerare satis esse existimarent; Caesar intellexit, nihil aliud eos conari, nisi ut se cogerent castra in eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset; ut exercitus ejus jejunus, qui a quarta vigilia usque ad horam X diei nihil gustâsset, ac jumenta siti perirent.

LXX. Quum jam ad solis occasum esset, et non

totos c passus in horam IV esset progressus, equitatu suo, propter equorum interitum, extremo agmine remoto, legiones invicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium, placide leniterque procedens, per legionarium militem commodius sustinebat. Interim equitum Numidarum copiae dextra sinistraque per colles praecurrere, coronaeque in modum cingere multitudine sua Caesaris copias, pars agmen extremum insequi: Caesaris autem non amplius tres aut quatuor milites veterani si se convertissent, et pila viribus contorta in Numidas infestos conjecissent, amplius duûm millium numero ad unum terga vertebant; ac rursus ad aciem passim, conversis equis, se colligebant, atque in spatio consequebantur, et jacula in legionarios conjiciebant. Ita Caesar, modo procedendo, modo resistendo, tardius itinere confecto, noctis hora prima omnes suos ad unum in castris incolumes, sauciis x factis, reduxit. Labienus, circiter CCC amissis, multis vulneratis, ac defessis instando omnibus, ad suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie, terroris gratia, in conspectu Caesaris collocaverat, reducit in castra.

LXXI. Caesar contra ejusmodi hostium genera copias suas, non ut imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores, condocefacere: quo pede se reciperent ab hoste, et quemadmodum obversi adversariis, et in quantulo spatio, resisterent; modo procurrerent, modo recederent, comminarenturque impetum; ac prope quo loco, et quemadmodum tela mitterent, praecipit. Mirifice enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat:

quia et equites deterrebat proelium inire propter equorum interitum, quod eos jaculis interficiebant; et legionarium militem defatigabant propter velocitatem: gravis enim armaturae miles simul atque ab his insectatus constiterat, in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu facile periculum vitabant.

LXXII. Quibus ex rebus Caesar vehementer commovebatur; quia, quodcunque proelium quoties erat commissum, equitatu suo sine legionario milite hostium equitatui, levique armaturae eorum, nullo modo par esse poterat. Sollicitabatur autem his rebus, quod nondum hostium legiones cognoverat, et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu, levique armatura, quae erat mirifica, si legiones quoque accessissent. Accedebat etiam haec caussa, quod elephantorum magnitudo, multitudoque, militum animos detinebat in terrore: cui uni rei tamen invenerat remedium. Namque elephantos ex Italia transportari jusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiae cognosceret, et cui parti corporis ejus telum facile adigi posset; ornatusque ac loricatus quum esset elephantus, quae pars ejus corporis nuda sine tegmine relinqueretur, ut eo tela conjicerentur; praeterea, ut jumenta bestiarum odorem, stridorem, speciem, consuetudine, captarum non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus: nam et milites bestias manibus pertractabant, earumque tarditatem cognoscebant, equitesque in eos pila praepilata conjiciebant; atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat.

LXXIII. Ob has caussas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Caesar, tardiorque et consideratior erat factus, et ex pristina bellandi consuetudine cele-

ritateque excesserat. Nec mirum: copias enim habebat in Gallia bellare consuetas locis campestribus, et contra Gallos, homines apertos minimeque insidiosos, qui per virtutem, non per dolum, dimicare consuêrunt: tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites hostium dolos, insidias, artificia, cognoscere, et quid sequi, quid vitare, conveniret. Itaque, quo haec celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per caussam frumentandi huc atque illuc raptaret: ideo quod hostium copias ab se suoque vestigio non discessuras existimabat. Atque post diem III, productas accuratius suas copias sicut instruxerat, propter hostium castra praetergressus, aequo loco invitat ad dimicandum. Postquam abhorrere eos vidit, reducit sub vesperum legiones in castra.

LXXIV. Legati interim ex oppido Vacca, quod finitimum fuit Zetae, cujus Caesarem potitum esse demonstravimus, veniunt. Petunt et obsecrant, ut sibi praesidium mittat: se res complures, quae utiles bello sint, administraturos. Per idem tempus, de eorum voluntate studioque erga Caesarem, transfuga suos cives facit certiores, Jubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Caesaris praesidium eo perveniret, ad oppidum accucurrisse, atque, adveniente multitudine circumdata, eo potitum; omnibusque ejus oppidi incolis ad unum interfectis, dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.

LXXV. Caesar interim, lustrato exercitu a. d. XII Kal. Apr. postero die productis universis copiis, progressus a suis castris millia passuum V, a Scipionis circiter duûm millium interjecto spatio, in acie constitit. Postquam satis diuque adversarios, a se ad dimican-

dum invitatos, supersedere pugnae animadvertit, reducit copias. Postero die castra movet, atque iter ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habuerat praesidium, frumentumque comportaverat, ire contendit. Quod ubi Labienus animadvertit, cum equitatu levique armatura agmen ejus extremum carpere coepit: atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis addito animo, propius audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites, sub onere ac sub sarcinis defatigatos, pugnare non posse. Quae res Caesarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse jusserat; itaque eos, in equitatum Labieni immissos, turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus, conversis equis, signorum conspectu perterritus, turpissime contendit fugere, multis ejus occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se recipiunt signa, atque iter inceptum ire coeperunt: Labienus per jugum summum collis dextrorsus procul subsequi non desistit.

LXXVI. Postquam Caesar ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis interfecto praesidio Scipionis, quum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, evocato Scipionis, qui ibi praeerat, atque a multitudine circumvento interfectoque, oppido potitur; atque, ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram pervenit, in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi praesidio, cohorteque sua gladiatorum. Caesar, oppidi natura perspecta, atque inopia ab oppugnatione ejus deterritus, protinus profectus circiter millia passuum IV, ad aquam facit castra, atque, inde IV die egressus, redit rursus ad ea castra, quae ad Agar ha-

buerat. Idem facit Scipio, atque in antiqua castra copias reducit.

LXXVII. Thabenenses interim, qui sub ditione et potestate Jubae esse consuêssent, in extrema ejus regni regione maritima locati, interfecto regio praesidio, legatos ad Caesarem mittunt; rem a se gestam docent: petunt orantque, ut suis fortunis populus Romanus, quod bene meriti essent, auxilium ferret. Caesar, eorum consilio probato, Marcium Crispum tribunum cum cohorte, et sagittariis, tormentisque compluribus, praesidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti, aut, commeatu dato, cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad millia IV, equites CD, funditores sagittariique mille, uno commeatu Caesari occurrerunt. Itaque cum his copiis, et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, IIX millibus passuum ab suis castris, ab Scipionis vero IV millibus passuum longe, constitit in campo.

LXXVIII. Erat oppidum infra castra Scipionis, nomine Tegea, ubi praesidium equestre circiter CD numero habere consuêrat. Eo equitatu dextra sinistraque directo ab oppidi lateribus, ipse, legionibus ex castris eductis, atque in jugo inferiore instructis, non longius fere M passus ab suis munitionibus progressus, in acie constitit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur, et tempus diei in otio consumebatur; Caesar equitum turmas suorum jubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat, facere impressionem, levemque armaturam, sagittarios funditoresque, eodem submittit. Quod ubi coeptum est fieri, et equis concitatis Juliani impetum fecissent; Pacidius suos equites exporrigere coepit in longitudi-

nem, ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundi, et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. Quod ubi Caesar animadvertit, ccc, quos ex legionibus habere expeditos consueverat, ex proxima legione, quae ei proelio in acie constiterat, jubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria submittere, sauciisque ac defatigatis integros recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Juliani CD vim hostium ad IV millia numero sustinere non poterant, et a levi armatura Numidarum vulnerabantur, minutatimque cedebant; Caesar alteram alam mittit, qui satagentibus celeriter occurrerent. Quo facto sui sublati, universi, in hostes impressione facta, in fugam adversarios dederunt, multis occisis, compluribus vulneratis: insecuti per III millia passuum, usque in colles hostibus adactis, se ad suos recipiunt. Caesar, in horam X commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit, omnibus incolumibus: in quo proelio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus, compluresque duces ac fortissimus quisque interfecti vulneratique sunt.

LXXIX. Postquam nulla conditione cogere adversarios poterat, ut in aequum locum descenderent, legionumque periculum facerent; neque ipse propius hostem castra ponere, propter aquae penuriam, se posse animadvertebat; adversarios non eorum virtute confidere, sed, aquarum inopia fretos, despicere se intellexit: pridie Non. Apr. tertia vigilia egressus, ab Agar XVI millia nocte progressus, ad Thapsum, ubi Virgilius cum grandi praesidio praeerat, castra ponit, oppidumque eo die circummunire coepit, locaque idonea opportunaque complura praesidiis occupare;

hostes ne intrare ad se, ac loca interiora capere, possent. Scipio interim, cognitis Caesaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Virgilium amitteret, confestim Caesarem per superiora loca consecutus, millia passuum IIX a Thapso binis castris consedit

LXXX. Erat stagnum salinarum, inter quod et mare augustiae quaedam non amplius mille et quingentos passus intererant; quas Scipio intrare, et Thapsitanis auxilium ferre, conabatur: quod futurum Caesarem non fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito, ibique trino praesidio relicto, ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim, exclusus ab incepto itinere, supra stagnum postero die et nocte confecto, coelo albente, non longe a castris praesidioque, quod supra commemoravimus, MC passibus, ad mare versus consedit, et castra munire coepit. Quod postquam Caesari nunciatum est, milite ab opere deducto, castris praesidio Asprenate proconsule cum legionibus II relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit: classisque parte ad Thapsum relicta reliquas naves jubet post hostium tergum quam maxime ad littus appelli, signumque suum observare; quo signo dato, subito clamore facto, ex improviso hostibus aversis incuterent terrorem, ut, perturbati ac perterriti, respicere post terga cogerentur.

LXXXI. Quo postquam Caesar pervenit, et animadvertit aciem pro vallo Scipionis, elephantosque dextro sinistroque cornu collocatos, et nihilo minus partem militum castra non ignaviter munire; ipse, acie triplici collocata, legione X secundaque dextro

cornu, IIX et IX sinistro, oppositis v legionibus in quarta acie, ante ipsa cornua quinis cohortibus contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus, in utrisque cornibus dispositis, levique armatura inter equites interjecta, ipse, pedibus circum milites concursans, virtutesque veteranorum proeliaque superiora commemorans, blandeque appellans, animos eorum excitabat. Tirones autem, qui nunquam in acie dimicâssent, hortabatur, ut veteranorum virtutem aemularentur, eorumque famam, nomen, locumque, victoria parta, cuperent possidere.

LXXXII. Itaque in circumeundo exercitum animadvertit hostes circa vallum trepidare, atque ultro citroque pavidos concursare, et modo se intra portas recipere, modo inconstanter immoderateque prodire. Quum idem a pluribus animadverti coeptum esset, subito legati evocatique obsecrare Caesarem, ne dubitaret signum dare: victoriam sibi propriam a diis immortalibus portendi. Dubitante Caesare, atque eorum studio cupiditatique resistente, sibique, eruptione pugnari, non placere clamitante, et etiam atque etiam aciem sustentante, subito dextro cornu, injussu Caesaris, tubicen, a militibus coactus, canere coepit. Quo facto, ab universis cohortibus signa in hostem coepere inferri, quum centuriones pectore adverso resisterent, vique continerent milites, ne injussu imperatoris concurrerent; nec quidquam proficerent.

LXXXIII. Quod postquam Caesar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse, signo Felicitatis dato, equo admisso, in hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu funditores sagittariique concita tela in elephantos frequentes injiciunt. Quo facto, bestiae, stridore fundarum

lapidumque deterritae, sese convertere, et suos post se frequentes stipatosque proterere, et in portas valli semifactas ruere, contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis erant, praesidio deserti, principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circumitis, legiones vallo hostium sunt potitae: et, paucis acriter repugnantibus interfectis, reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt.

LXXXIV. Non videtur esse praetermittendum de virtute militis veterani V legionis. Nam, quum in sinistro cornu elephantus, vulnere ictus et dolore concitatus, in lixam inermem impetum fecisset, eumque sub pede subditum, deinde genu innixus pondere suo, proboscide erecta vibrantique, stridore maximo premeret atque enecaret; miles hic non potuit pati, quin se armatum bestiae offerret. Quem postquam elephantus ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere, militem proboscide circumdat, atque in sublime extollit armatum. Qui in ejusmodi periculo quum constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, quo erat circumdatus, caedere, quantum viribus poterat, non destitit: quo dolore adductus, elephantus, milite abjecto, maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

LXXXV. Interim, Thapso qui erant praesidio, ex oppido eruptionem porta maritima faciunt, et, sive ut suis subsidio occurrerent, sive ut, oppido deserto, fuga salutem sibi pararent, egrediuntur, atque ita, per mare umbilici fine ingressi, terram petebant: qui a servitiis puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram attingere, rursus se in oppidum receperunt. Interim, Scipionis copiis prostratis, passimque toto campo fugientibus, confestim Caesaris

legiones consequi, spatiumque se non dare colligendi. Qui postquam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt, ut refectis castris rursus sese defenderent, ducem aliquem requirunt, quem respicerent, cujus auctoritate imperioque rem gererent: qui postquam animadverterunt, neminem ibi esse praesidio, protinus, armis abjectis, in regia castra fugere contendunt. Quo postquam pervenerunt, ea quoque ab Julianis teneri vident. Desperata salute, in quodam colle consistunt; atque armis demissis salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo praesidio fuit: namque milites veterani, ira et dolore incensi, non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores appellabant, complures aut vulneràrunt, aut interfecerunt; in quo numero fuit Tullius Rufus, quaestorius, qui, pilo transjectus consultò a milite, interiit: item Pompeius Rufus, brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem accucurrisset, interfectus esset. Quo facto complures equites Romani senatoresque perterriti ex proelio se receperunt; ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumsissent immoderate peccandi, impunitatis propter maximas res gestas spe, ipsi quoque interficerentur. Itaque ii omnes Scipionis milites, quum fidem Caesaris implorarent, inspectante ipso Caesare, et a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

LXXXVI. Caesar, trinis castris potitus, occisisque hostium x millibus, fugatisque compluribus, se recepit, L militibus amissis, paucis sauciis, in castra: ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit, elephantosque LXIV, ornatos armatosque, cum turribus ornamentisque, capit, captos ante oppidum in-

structos constituit: id hoc consilio, si posset Virgilius, quique cum eo obsidebantur, rei male gestae suorum indicio a pertinacia deduci. Deinde ipse Virgilium appellavit, invitavitque ad deditionem, suamque lenitatem et clementiam commemoravit: quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido recessit. Postero die, divina re facta, concione advocata, in conspectu oppidanorum milites collaudat; totumque exercitum veteranum donavit; praemia fortissimo cuique, ac bene merenti, pro suggestu tribuit: ac, statim inde digressus, Rebilo proconsule cum III ad Thapsum legionibus, et Cn. Domitio cum II Tisdrae, ubi Considius praeerat, ad obsidendum relictis, M. Messalla Uticam ante praemisso cum equitatu, ipse eodem iter facere contendit.

LXXXVII. Equites interim Scipionis, qui ex proelio fugerant, quum Uticam versus iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradae. Ubi, quum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Caesaris praecucurrisset; vi oppido potiti, in medio foro lignis coacervatis, omnibusque rebus eorum congestis, ignem subjiciunt, atque ejus oppidi incolas cujusque generis aetatisque, vivos, constrictosque, in flammam conjiciunt, atque ita acerbissimo afficiunt supplicio: deinde protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod Uticensibus propter beneficium legis Juliae parum in suis partibus praesidii esse existimaverat, plebem inermem oppido ejecerat, et ante portam Bellicam castris fossaque, parvula duntaxat, munierat, ibique custodiis circumdatis habitare coëgerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra ii equites adorti expugnare coeperunt, ideo quod eos partibus Caesaris favisse sciebant, ut,

eis interfectis, eorum pernicie dolorem suum ulciscerentur. Uticenses, animo addito ex Caesaris victoria, lapidibus fustibusque equites repulerunt. Itaque, posteaquam castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum conjecerunt: atque ibi multos Uticenses interfecerunt, domosque eorum expugnaverunt ac diripuerunt. Quibus quum Cato persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defenderent, et caede rapinisque desisterent, et, quid sibi vellent, sciret, sedandae eorum importunitatis gratia singulis HS c divisit. Idem Sulla Faustus fecit, ac de sua pecunia largitus est: unaque cum iis ab Utica proficiscitur, atque in regnum ire contendit.

LXXXVIII. Complures interim ex fuga Uticam perveniunt: quos omnes Cato convocatos, una cum ccc, qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent, oppidumque defenderent. Quorum quum partem assentire, partem animum mentemque perterritam, atque in fugam destinatam, habere, intellexisset, amplius de ea re agere destitit, navesque iis attribuit, ut, in quas quisque partes vellet, proficisceretur. Ipse, omnibus rebus diligentissime constitutis, liberis suis L. Caesari, qui tum ei pro quaestore fuerat, commendatis, et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, quum dormitum îsset, ferrum intro clam in cubiculum tulit, atque ita se transjecit. Qui dum anima nondum exspirata concidisset, et, impetu facto in cubiculum ex suspicione, medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit, atque animo praesenti se interemit. Quem Uticenses quanquam oderant partium gratia, tamen, propter ejus sin-

gularem integritatem, et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat, quodque Uticam mirificis operibus munierat, turresque auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto, L. Caesar, ut aliquid sibi ex ea re auxilii pararet, convocato populo, concione habita, cohortatur omnes, ut portae aperirentur: se in Caesaris clementia magnam spem habere. Itaque, portis patefactis, Utica egressus, Caesari imperatori obviam proficiscitur. Messalla, ut erat imperatum, Uticam pervenit, omnibusque portis custodias ponit.

LXXXIX. Caesar interim, a Thapso progressus, Uscetam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum, ceterarumque rerum, cum parvo praesidio habuerat. Id adveniens potitur: deinde Adrumetum pervenit. Quo quum sine mora introîsset, armis, frumento, pecuniaque considerata, Q. Ligario, C. Considio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus, Livineio Regulo ibi cum legione relicto, Uticam ire contendit: cui in itinere fit obvius L. Caesar, et subito se ad genua projecit, vitamque sibi, neque amplius quidquam, deprecatur. Cui Caesar facile et pro sua natura, et pro instituto, concessit: item Caecinae, C. Ateio, P. Atrio, L. Cellae, patri et filio, M. Eppio, M. Aquinio, Catonis filio, Damasippique liberis, ex sua consuetudine tribuit; circiterque [noctem] luminibus accensis Uticam pervenit, atque extra oppidum ea nocte mansit.

XC. Postero die mane in oppidum introiit: concioneque advocata, Uticenses incolas cohortatus, gratias pro eorum erga se studio agit; cives autem Romanos negotiatores, et eos, qui inter ccc pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos,

et de eorum sceleribus longiore habita oratione, ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit; se eis duntaxat vitam concessurum, bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, qui eorum bona sua redemisset, se bonorum venditionem inducturum, et pecuniam multae nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset. Quibus metu exsanguibus, de vitaque ex suo promerito desperantibus, subito oblata salute, libentes cupidique conditionem acceperunt: petieruntque a Caesare, ut universis ccc uno nomine pecuniam imperaret. Itaque bis millies sestertio his imposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano solverent, nullo eorum recusante, ac se eodem die demum natos praedicantes, laeti gratias agunt Caesari.

XCI. Rex interim Juba, ut ex proelio fugerat, una cum Petreio interdiu in villis latitando, tandem, nocturnis itineribus confectis, in regnum pervenit; atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, conjuges, liberosque, habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam carissimasque res comportaverat, quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem oppidani, antea rumore exoptato de Caesaris victoria audito, ob has caussas oppido prohibuerunt, quod, bello contra populum Romanum suscepto, in oppido Zamae lignis congestis, maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dehinc civibus cunctis interfectis eodemque projectis, igne subjecto, tum demum se ipse insuper interficeret, atque una cum liberis, conjugibus, civibus, cunctaque gaza regia, cremaretur. Postquam Juba ante portas diu multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus; deinde, quum se parum proficere intellexisset,

precibus quoque oràsset, uti se ad suos deos penates admitterent; ubi eos in sententia perstare animadvertit, nec minis nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent: tertio petit ab eis, ut sibi conjuges liberosque redderent, ut secum eos absportaret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab iis impetrata, ab Zama discedit, atque ad villam suam cum M. Petreio paucisque equitibus se confert.

XCII. Zamenses interim legatos de iis rebus ad Caesarem Uticam mittunt, petuntque ab eo, uti ante, quam rex manum colligeret, seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare. Legatos collaudatos Caesar domum jubet antecedere, ac suum adventum praenunciare. Ipse, postero die Utica egressus, cum equitatu in regnum ire contendit. Interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Caesarem veniunt, orantque, ut sibi ignoscat, quibus supplicibus venia data, Zamam perveniunt. Rumore interim perlato de ejus lenitate clementiaque, propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Caesarem, ab eoque sunt metu periculoque liberati.

XCIII. Dum haec utrobique geruntur, Considius, qui Tisdrae cum familia sua, gladiatoria manu, Gaetulisque, praeerat, cognita caede suorum, Domitiique et legionum adventu perterritus, desperata salute, oppidum deserit, seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit, atque in regnum fugere contendit; quem Gaetuli, sui comites, in itinere, praedae cupidi, concidunt, seque in quascunque potuere partes conferunt. C. interim Virgilius, postquam, terra marique clausus, se nihil proficere intellexit, suosque

aut interfectos aut fugatos, M. Catonem Uticae sibi ipsum manus intulisse, regem vagum, ab suisque desertum, ab omnibus aspernari, Saburam ejusque copias ab Sitio esse deletas, Uticae Caesarem sine mora receptum, de tanto exercitu reliquias esse nullas, quae sibi suisque liberis prodessent; a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta, seque et sua omnia, et oppidum, proconsuli tradit.

XCIV. Rex interim Juba, ab omnibus civitatibus exclusus, desperata salute, quum jam coenatus esset cum Petreio, ut per virtutem interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant: atque firmior imbecilliorem, Juba Petreium, facile ferro consumsit. Deinde ipse sibi quum conaretur gladio transjicere pectus, nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret; idque obtinuit.

XCV. P. Sitius interim, pulso exercitu Saburae, praefecti Jubae, ipsoque interfecto, quum iter cum paucis per Mauritaniam ad Caesarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, qua Uticam diripuerant, iterque in Hispaniam intendebant, et erant numero circiter MD. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis, eos prima luce adortus, praeter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit, aut in deditionem accipit; Afranium et Faustum vivos capit cum conjuge et liberis. Paucis post diebus, dissensione in exercitu orta, Faustus et Afranius interficiuntur. Pompeiae cum Fausti liberis Caesar incolumitatem suaque omnia concessit.

XCVI. Scipio interim cum Damasippo, et Torquato, et Plaetorio Rustiano, navibus longis diu multumque jactati, quum Hispaniam peterent, ad Hippo-

nem regium deferuntur, ubi classis P. Sitii per id tempus erat: a qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur; ibique Scipio cum iis, quos paullo ante nominavi, interiit.

XCVII. Caesar interim, Zamae auctione regia facta, bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant, praemiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis, vectigalibusque regiis abrogatis, ex regnoque provincia facta, atque ibi Crispo Sallustio proconsule cum imperio relicto, ipse, Zama egressus, Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Juba Petreioque ordines duxerant, item Thapsitanis HS vicesies, conventui eorum HS tricesies, Adrumetinis HS tricesies, conventui eorum HS quinquagies, multae nomine, imponit: civitates bonaque eorum ab omni injuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis bona Juba diripuerat, et, ad senatum questi per legatos, atque arbitris a senatu datis, sua receperant, tricies centenis millibus pondo olei in annos singulos multat, ideo quod initio, per dissensionem principum, societatem cum Juba inierant, eumque armis, militibus, pecunia, juverant. Tisdritanos, propter humilitatem civitatis, certo numero frumenti multat.

XCVIII. His rebus gestis, Idibus Jun. Uticae classem conscendit, et post diem III Carales in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium ejusque classem receperant, copiisque juverant, HS centies multat, et pro decumis octavas pendere jubet; bonaque paucorum vendit; et ante diem III Kal. Quinct. naves conscendit; et, a Caralibus secundum terram provectus, duodetricesimo die, eo quod tempestatibus in portubus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

DE

BELLO HISPANIENSI

INCERTI AUCTORIS

LIBER UNUS.

I. PHARNACE superato, Africa recepta, qui ex iis proeliis cum adolescente Cn. Pompeio profugissent, quum et ulterioris Hispaniae potitus esset, dum Caesar muneribus dandis in Italia detinetur; quo facilius praesidia contra compararet Pompeius, in fidem uniuscujusque civitatis confugere coepit. Ita partim precibus, partim vi, bene magna comparata manu, provinciam vastare. Quibus in rebus nonnullae civitates sua sponte auxilia mittebant: item nonnullae portas contra claudebant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat, quum aliquis ex ea civitate optime de Cn. Pompeio meritus civis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei inferebatur caussa, ut, eo de medio sublato, ex ejus pecunia latronum largitio fieret. Ita paucis commodis hoste hortato, majores augebantur copiae: ob hoc crebris nunciis in Italiam missis, civitates contrariae Pompeio auxilia sibi depostulabant.

II. C. Caesar, dictator III, designatus IV, multis itineribus ante confectis, quum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam venisset, legati Cordubenses, qui a Cn. Pompeio discesserant, Cae-

sari obviam veniunt: a quibus nunciabatur, nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod nec opinantibus adversariis ejus provinciae potitus esset, simulque captos tabellarios, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus locis essent, quo certiorem Cn. Pompeium de Caesaris adventu facerent. Multa praeterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui praefecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum, de suo adventu facit certiores, ut, quem sibi equitatum ex provincia fecissent, praesidio mitterent: ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit, neque, ut ipse voluit, equitatum sibi praesidio habuit.

III. Erat idem temporis Sextus Pompeius frater, qui cum praesidio Cordubam tenebat, quod ejus provinciae caput esse existimabatur: ipse autem Cn. Pompeius adolescens Uliam oppidum oppugnabat, et fere jam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido, cognito Caesaris adventu, legati, clam praesidia Cn. Pompeii, Caesarem quum adîssent, petere coeperunt, uti sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Caesar, eam civitatem omni tempore optime de populo Romano meritam esse sciens, celeriter VI cohortes secunda vigilia jubet proficisci, parique equites numero; quibus praefecit hominem ejus provinciae notum, et non parum scientem, L. Junium Paciecum. Qui quum ad Cn. Pompeii praesidia venisset, incidit idem temporis, ut tempestate adversa vehementique vento afflictaretur: quem vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agnoscere posset. Cujus incommodum summam utilitatem ipsis praebebat. Ita, quum ad eum locum venerunt, jubet binos equites incedere, et recta per adversariorum praesidia ad op-

pidum contendere: mediisque eorum praesidiis quum quaereretur, qui essent, unus ex nostris respondit, Ut sileat verbum facere; nam id temporis conari ad murum accedere, ut oppidum capiant. et partim tempestate impediti vigiles non poterant diligentiam praestare, partim illo responso deterrebantur. Quum ad portam appropinquâssent, signo dato, ab oppidanis sunt recepti; et pedites equitesque, clamore facto, dispositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt. Sic illud quum inscientibus accidisset, existimabat magna pars hominum, qui in iis castris fuissent, se prope captos esse.

IV. Hoc misso ad Uliam praesidio, Caesar ut Pompeium ab ea oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit: ex quo itinere loricatos viros fortes cum equitatu ante praemisit; qui, simul in conspectum oppidi se dederunt, in equis recipiuntur. Hoc a Cordubensibus nequaquam poterat animadverti. Appropinquantibus, ex oppido bene magna multitudo ad equitatum concidendum quum exîssent; loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt, et magnum proelium fecerunt, sic uti ex infinita hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus, Sextus Pompeius literas fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret, ne prius Caesar Cordubam caperet, quam ipse illo venisset. Ita Cn. Pompeius, Ulia prope capta, literis fratris excitus, cum copiis ad Cordubam iter facere coepit.

V. Caesar, quum ad flumen Baetim venisset, neque propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus corbes plenos demisit: ita, insuper ponte facto, copias ad castra tripartito transduxit. Tenebant adversus oppidum e regione pontis trabes, ut supra

scripsimus, bipartito. Huc quum Pompeius cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Caesar, ut eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere coepit. Pari idem conditione Pompeius. Hic inter duces duos fit contentio, uter prius pontem occuparet: ex qua contentione quotidiana minuta proelia fiebant, ut modo hi modo illi superiores discederent. Quae res quum ad majorem contentionem venisset, ab utrisque comminus pugna inita, dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur, et, fluminis ripas appropinquantes, coangustati praecipitabantur. Hic alteri alteris non solum mortem morti exaggerabant, sed tumulos tumulis exaequabant. Ita diebus compluribus cupiebat Caesar, si qua conditione posset, adversarios in aequum locum deducere, et primo quoque tempore de bello decernere.

VI. Id quum animadverteret adversarios minime velle, quos ideo a via retraxerat, ut in aequum deduceret; copiis flumen transductis, noctu jubet ignes fieri magnos. Ita firmissimum ejus praesidium Ateguam proficiscitur. Id quum Pompeius ex perfugis rescîsset, ea die per viarum angustias carra complura multosque lanistas retraxit, et ad Cordubam se recepit. Caesar munitionibus Ateguam oppugnare, et brachia circumducere, coepit: cujus rei Pompeio quum nuncius esset allatus, eo die proficiscitur. Cujus in adventum, praesidii caussa, Caesar complura castella occupavit, partim ubi equitatus, partim ubi pedestris copia in statione, et in excubitu, castris praesidio esse possent. Hic in adventu Pompeii incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima: itaque in illa obscuratione cum aliquot cohortibus, et equitum tur-

mis, circumcludunt Caesaris equites, et concidunt, sic, ut vix in ea caede pauci effugerent.

VII. Insequenti nocte castra sua incendit Pompeius, et trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida, Ateguam et Ucubim, in monte constituit. Caesar in munitionibus, ceterisque, quae ad oppidum oppugnandum opus fuerunt, aggerem vineasque agere instituit. Haec loca sunt montuosa, et natura edita ad rem militarem, quae planitie dividuntur Salso flumine; proxime tamen Ateguam, ut ad flumen sint circiter passuum duo millia. Ex ea regione oppidi in montibus castra habuit posita Pompeius, in conspectu utrorumque oppidorum, neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas et signa habuit XIII legionum: sed, ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, duae fuerunt vernaculae, quae a Trebonio transfugerant; una facta ex coloniis, quae fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat; reliquae ex fugitivis auxiliares consistebant: nam, de levi armatura et equitatu, longe et virtute et numero nostri erant superiores.

VIII. Accedebat huc, ut longius bellum duceret Pompeius, quod loca sunt edita, et ad castrorum munitiones non parum idonea: nam fere totius ulterioris Hispaniae regio, propter terrae fecunditatem, inopem difficilemque habet oppugnationem, et non minus copiosam aquationem. Hic etiam propter barbarorum crebras excursiones omnia loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur, et, sicut in Africa, rudere, non tegulis, teguntur: simulque in his habent speculas, et propter altitudinem longe lateque prospiciunt. Item oppidorum magna pars ejus

provinciae montibus fere munita, et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus adscensusque habeat difficiles. Ita ab oppugnationibus natura loci distinentur, ut civitates Hispaniae non facile ab hoste capiantur: id quod in hoc contigit bello. Nam, ubi inter Ateguam et Ucubim, quae oppida supra sunt scripta, Pompeius habuit castra constituta, in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter millia passuum IV grumus est excellens natura qui appellatur Castra Postumiana: ibi praesidii caussa castellum Caesar habuit constitutum.

IX. Pompeius, qui eodem jugo tegebatur loci natura, et, quod remotum erat a castris Caesaris, animadvertebat loci difficultatem, et, quod flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret. Ista fretus opinione, tertia vigilia profectus, castellum oppugnare coepit, ut laborantibus succurreret. Nostri, quum appropinquâssent, clamore repentino telorumque multitudine jactus facere coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo peracto, quum ex castello repugnare coepissent, et majoribus castris Caesari nuncius esset allatus, cum III legionibus est profectus: et, quum ad eos appropinquâsset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti; in quibus duo * *. Multi praeterea, armis exuti, fugerunt; quorum scuta sunt relata LXXX.

X. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit. Is signa Saguntinorum retulit V, quae ab oppidanis cepit. Suo loco praeteritus est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem venissent. Ea nocte Pompeius castra sua incendit, et ad Cordu-

bam versus iter facere coepit. Rex, nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est, et interfectus.

XI. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompeii ex oppido portabant: ex iis capti L cum jumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die, Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompeii, ad nos transfugit; et noctis tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum est; ignemque multum miserunt, sic ut omne genus, quibus ignis per jactus solitus est mitti, exerceretur. Hoc praeterito tempore, C. Fundanius, eques Romanus, ex castris adversariorum ad nos transfugit.

XII. Postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris duo, qui dixerunt se servos esse; quum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant, et a Trebonio transfugerant. Eis ad ignoscendum nulla est data facultas, et a militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi erant, perperamque ad castra nostra pervenerant, praecisis manibus missi sunt facti. Pari consuetudine, vigilia secunda, ex oppido ignem multum telorumque multitudinem jactando, bene magnum tempus consumserunt, compluresque vulneribus affecerunt. Praeterito noctis tempore, eruptionem in legionem sextam fecerunt, quum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare coeperunt: quorum vis repressa a nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. Ii, quum eruptionem facere coepissent, tamen virtute militum nostrorum, * qui etsi inferiore loco premeban-

tur, tamen repulsi adversarii, bene multis vulneribus affecti, in oppidum se contulerunt.

XIII. Postero die Pompeius ex castris suis brachium coepit ad flumen Salsum ducere: et, quum nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione sunt dejecti, et occisi tres. Eo die A. Valgius, senatoris filius, cujus frater in castris Pompeii fuisset, omnibus suis rebus relictis, equum conscendit, et fugit. Speculator de legione secunda Pompeiana captus a militibus et interfectus est. Idemque temporis glans missa est, inscripta, quo die ad oppidum capiendum accederent, sese scutum esse positurum. Qua spe nonnulli, dum sine periculo murum adscendere, et oppidum potiri, posse se sperant, postero die ad murum opus facere coeperunt, et bene magna prioris muri pars dejecta est * . Quo facto ab oppidanis, ac si suarum partium essent, conservati, missos facere loricatos, quique praesidii caussa praepositi oppido a Pompeio essent, orabant. Quibus respondit Caesar, se conditiones dare, non accipere, consuevisse. Qui quum in oppidum revertissent, relato responso, clamore sublato, omni genere telorum emisso, pugnare pro muro toto coeperunt: propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitârunt, quin eruptionem eo die essent facturi. Ita, corona circumdata, pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque balista, missa a nostris, turrem dejecit: qua adversariorum, qui in ea turre fuerant, v dejecti sunt, et puer, qui balistam solitus erat observare.

XIV. Eo praeterito tempore, Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit; neque a nostris prohibitus, falsaque illa opinione gloriatus est, quod pro-

pe in nostris partibus locum tenuisset. Item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmae cum levi armatura, impetu facto, loco sunt dejectae, et, propter paucitatem nostrorum equitum, simul cum levi armatura inter turmas adversariorum protritae. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur: et majore Pompeiani exsultabant gloria, longius quod, nostris cedentibus, prosequi coepissent. Qui quum aliquo loco a nostris recepti essent, ut consuêssent, ex simili virtute clamore facto, aversati sunt proelium facere.

XV. Fere apud exercitus haec est equestris proelii consuetudo: quum eques ad dimicandum, dimisso equo, cum pedite congreditur, nequaquam par habetur. Id quod in hoc accidit certamine. Quum pedites, ex levi armatura lecti, ad pugnam, equitibus nostris nec opinantibus, venissent, idque in proelio animadversum esset; complures ex equis descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre, pedes equestre proelium facere coepit, usque eo, ut caedem proxime a vallo fecerint; in quo proelio adversariorum ceciderunt CXXIII, compluresque armis exuti, multi vulneribus affecti in castra sunt redacti: nostri ceciderunt III; saucii XII pedites, equites V. Ejus diei insequenti tempore, pristina consuetudine pro muro pugnari coeptum est. Quum bene magnam multitudinem telorum ignemque nostris defendentibus injecissent, nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi, in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, jugulare, et de muro praecipites mittere, coeperunt, sicut apud barbaros; quod post hominum memoriam nunquam est factum.

XVI. Hujus diei extremo tempore a Pompeianis clam [ad] nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent, et III vigilia eruptionem facerent. Ita igne, telorumque multitudine jacta, quum bene magnam partem muri consumsissent, portam, quae e regione et in conspectu Pompeii castrorum fuerat, aperuerunt, copiaeque totae eruptionem fecerunt, secumque extulerunt calcatas ad fossas complendas, et harpagones ad casas, quae stramentitiae ab nostris hibernorum caussa aedificatae erant, diruendas et incendendas; praeterea argentum, et vestimenta, ut, dum nostri in praeda detinerentur, illi, caede facta, ad praesidia Pompeii se reciperent: nam, quod existimabat, eos posse conatum efficere, nocte tota ultra ibat flumen Salsum in acie. Quod factum licet nec opinantibus nostris esset gestum; tamen, virtute freti, repulsos multisque vulneribus affectos oppido represserunt, praedaque et armis eorum sunt potiti, vivosque aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti. Eodemque tempore transfuga nunciavit ex oppido, Junium, qui in cuniculo fuisset, jugulatione oppidanorum facta, clamâsse, facinus se nefandum et scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali poena afficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent; eosque hospitium scelere contaminâsse. multa praeterea dixisse: qua oratione deterritos, amplius jugulationem non fecisse.

XVII. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit, et apud Caesarem verba fecit: "Utinam quidem dii immortales fecissent, ut tuus potius miles, quam Cn. Pompeii, factus essem; et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate, praestarem: cujus funestae laudes quippe

"ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani, indigentes praesidii, et propter patriae luctuosam perniciem dedamur hostium numero: qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in adversa secundam obtinuimus victoriam: qui, legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiorum ictus telorumque missus exspectantes, victi, et deserti a Pompeio, tua virtute superati, salutem a tua clementia deposcimus; petimusque, ut, qualem te gentibus praestitisti, similem in civium deditione praestes." "Et qualem, ait, gentibus me praestiti, similem in civium deditione praestabo."

XVIII. Remissis legatis, quum ad portam venisset Tib. Tullius, et quum eum introëuntem C. Antonius insecutus non esset, revertit ad portam, et hominem apprehendit. Quod Tiberius quum fieri animadvertit, simul pugionem eduxit, et manum ejus incidit. Ita refugerunt ad Caesarem. Eodemque tempore signifer de legione prima transfugit, et nunciavit, quo die equestre proelium factum esset, suo signo perîsse homines xxxv: neque licere castris Cn. Pompeii nunciari, neque dici, perîsse quemquam. Servus, cujus dominus in Caesaris castris fuisset, uxoremque et filium in oppido reliquerat, dominum jugulavit, et ita clam a Caesaris praesidiis in Pompeii castra discessit; et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Caesar, quae in oppido ad defendendum compararentur. Ita literis acceptis, quum in oppidum revertissent, qui mittere glandem inscriptam solebant, insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugae nunciârunt, quam Pompeius concionem habuisset: quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex ad-

versariorum conspectu se deducerent ad mare versum: unum respondisse, ut potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugae ostenderent: eum, qui ita locutus esset, jugulatum. Eodem tempore tabellarii ejus deprehensi, qui ad oppidum veniebant, quorum literas Caesar oppidanis objecit, et, qui vitam sibi peteret, jussit turrem ligneam oppidanorum incendere. Id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum. Quod difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis incenderet. Ita * * facturus de ligno quum propius accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte transfuga nunciavit, Pompeium et Labienum de jugulatione oppidanorum indignatos esse.

XIX. Vigilia secunda propter multitudinem telorum turris lignea, quae nostra fuisset, ab imo vitium fecit, usque ad tabulatum secundum et tertium. Eodem tempore pro muro pugnatum acerrime, et turrim nostram, ut superiorem, incenderunt; idcirco, quod ventum oppidani secundum habuerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se dejecit, et ad nos transiliit, dixitque se cum familia constitutum habuisse, ut una transfugerent ad Caesarem; illam oppressam et jugulatam. Hoc praeterea tempore tabellae de muro sunt dejectae, in quibus scriptum est inventum: "L. Minatius Caesari: Si mihi vitam tribues, quo-" niam ab Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi" praestiti, tali virtute et constantia futurum me in te" praestabo." Eodem tempore oppidanorum legati, qui antea exierant, Caesarem adierunt, si sibi vitam concederet, sese insequenti die oppidum esse dedituros. Quibus respondit, se Caesarem esse, fidemque praestaturum. Ita ante diem XI Kalend. Martii oppido potitus, Imperator est appellatus.

XX. Quod Pompeius ex perfugis quum deditionem oppidi factam esse scîsset, castra movit Ucubim versus, et circum ea loca castella disposuit, et munitionibus se continere coepit. Caesar movit, et propius castra castris contulit. Eodem tempore mane loricatus unus ex legione vernacula ad nos transfugit, et nunciavit, Pompeium oppidanos Ucubenses convocâsse, iisque ita imperavisse, ut, diligentia adhibita, perquirerent, qui essent suarum partium, itemque adversariorum victoriae fautores. Hoc praeterito tempore, in oppido, quod fuit captum, servus est prehensus in cuniculo, quem supra demonstravimus dominum jugulâsse. Is vivus est combustus. Idemque temporis centuriones loricati IIX ad Caesarem transfugerunt ex legione vernacula, et equites nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt, et saucii aliquot occiderunt ex levi armatura. Ea nocte speculatores prehensi servi III, et unus ex legione vernacula. Servi sunt in crucem sublati, militi cervices abscisae.

XXI. Postero die equites cum levi armatura ex adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo tempore circiter XI equites ad aquatores nostros excucurrerunt, nonnullos interfecerunt, item alios vivos abduxerunt. Ex equitibus capti sunt equites IIX. Insequenti die Pompeius securi percussit homines LXXIV, qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae: reliquos in oppidum jussit deduci, ex quibus effugerunt CXX, et ad Caesarem venerunt.

XXII. Hoc praeterito tempore, qui in oppido Ategua Bursavolenses capti sunt, legati profecti sunt cum nostris, uti rem gestam Bursavolensibus referrent; quid sperarent de Cn. Pompeio, quum viderent hospites jugulari, praeterea multa scelera ab iis fieri,

qui praesidii caussa ab his reciperentur. Qui quum ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam qui ejus civitatis fuissent. Quorum responsis ultro citroque acceptis et redditis, quum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi de praesidio insecuti ex aversione legatos jugulârunt. Duo reliqui, qui ex iis fugerunt, Caesari rem gestam detulerunt, et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui quum certum comperîssent, legatorum responsa ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto, eum, qui legatos jugulâsset, lapidare et ei manus intentare coeperunt: illius opera se perîsse. Ita vix periculo liberatus, petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Caesarem proficisci: illi se satisfacturum. Potestate data, quum inde esset profectus, praesidio comparato, quum bene magnam manum fecisset, et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, jugulationem magnam facit. Principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis, oppidum in suam potestatem recipit. Hoc praeterito tempore, servi transfugae nunciaverunt, oppidanorum bona vendere, nec cui extra vallum licere exire, nisi discinctum: idcircoque, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos complures profugere in Baeturiam, neque sibi ullam spem victoriae propositam habere; et, si quis ex nostris transfugerit, in levem armaturam conjici, eumque non amplius XVI accipere.

XXIII. Insequenti tempore Caesar castris castra contulit, et brachium ad flumen Salsum ducere coepit. Hic dum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco adversariorum decucurrerunt;

nec detinentibus * nostris, multis telis injectis, complures vulneribus affecere. Hic tamen, ut ait Ennius, Nostri cessere parumper. Itaque, praeter consuetudinem, quum a nostris animadversum esset, cedere, centuriones ex legione v flumen transgressi duo restituerunt aciem ; acriterque eximia virtute plures quum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita, quum is compar proelium facere coepisset, et quum undique se circumveniri animadvertisset, parumper ingressus, pedem offendit. Hujus concidentis viri casu passim audito, quum complures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi interiore loco adversarios ad vallum agere coeperunt. Ita, dum cupidius intra praesidia illorum student caedem facere, a turmis et levi armatura sunt interclusi. Quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent. Nam et munitione praesidii ita coangustabantur, ut eques, spatio intercluso, vix se defendere posset. Ex his utroque genere pugnae complures sunt vulneribus affecti, in quîs etiam Clodius Àquitius : inter quos ita comminus est pugnatum, ut ex nostris, praeter II centuriones, sit nemo desideratus, gloria se efferentes.

XXIV. Postero die ab Soricaria utrorumque convenere copiae. Nostri brachia ducere coeperunt. Pompeius quum animadverteret, castello se excludi Aspavia, quod est ab Ucubi millia passuum v, haec res necessario devocabat, ut ad dimicandum descenderet. Neque tamen aequo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo excelsum tumulum capiebat, usque eo, ut necessario cogeretur iniquum locum subire. Quo [de] facto, quum utrorumque copiae tumulum excellentem petîssent, prohibiti a nostris sunt, dejec-

tique planitie. Quae res secundum nostris efficiebat proelium. Undique autem cedentibus adversariis, nostri magna in caede versabantur: quibus mons, non virtus, saluti fuit: quo subsidio tunc, nisi advesperâsset, a paucioribus nostris omnique auxilio privati essent. Nam ceciderunt ex levi armatura CCCXXIV: ex legionariis CXXXVIII, praeterquam quorum arma et spolia sunt allata. Ita pridie II centurionum interitio hac adversariorum poena est litata.

XXV. Insequenti die, pari consuetudine quum ad eundem locum ejus praesidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto: nam, praeter equites, nullo loco aequo se committere audebant. Quum nostri in opere essent, equitum copiae concursus facere coeperunt: simulque vociferantibus legionariis, quum locum efflagitarent, ut consueti insequi existimare possent, se paratissimos esse ad dimicandum, nostri ex humili convalle bene longe sunt egressi, et planitie iniquiore loco constiterunt. Illi tamen procul dubio ad congrediendum in aequum locum non sunt ausi descendere, praeter unum, Antístium Turpionem, qui, fidens viribus, ex adversariis sibi parem esse neminem agitare coepit. Hic, ut fertur Achillis Memnonisque congressus, Q. Pompeius Niger, eques Romanus Italicensis, ex acie nostra ad congrediendum progressus est. Quoniam ferocitas Antistii omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositae: nam inter bellatores principes dubia erat posita victoria, ut prope videretur finem bellandi duorum dirimere pugna. Ita avidi cupidique suarum quisque partium, * expertorum virorum fautorumque voluntas habebatur. Quorum virtute alacri quum ad dimicandum in planitiem se contulissent, scutorumque

laudis insignis praefulgens opus caelatum, quorum * pugna esset prope profecto diremta, nisi propter equitum * concessum, ut supra demonstravimus, levis armatura praesidii caussa non longe ab opere castrorum constitisset. Ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt insecuti, universi, clamore facto, impetum dederunt. Ita metu perterriti, quum in fuga essent, multis amissis, in castra se recipiunt.

XXVI. Caesar ob virtutem turmae Cassianae donavit millia XIII, et praefecto torques aureos v, et levi armaturae millia x. Hoc die A. Baebius, et C. Flavius, et A. Trebellius, equites Romani Astenses, argento prope tecti equites, ad Caesarem transfugerunt; qui nunciârunt, equites Romanos conjurâsse omnes, qui in castris Pompeii essent, ut transitionem facerent; servi indicio omnes in custodiam esse conjectos, e quibus, occasione capta, se transfugisse. Item hoc die literae sunt deprehensae, quas mittebat Ursaonem Cn. Pompeius: "S. V. G. E. V. Etsi, prout "nostra felicitas, ex sententia adversarios adhuc pro-"pulsos habemus; tamen, si aequo loco sui potesta-"tem facerent, celerius, quam vestra opinio fert, bel-"lum confecissem. Sed exercitum tironem non au-"dent in campum deducere, nostrisque adhuc freti "praesidiis bellum ducunt: nam singulas civitates "circumsederunt: inde sibi commeatus capiunt. Qua-"re et civitates nostrarum partium conservabo, et bel-"lum primo quoque tempore conficiam. Cohortes in "animo habeo ad vos mittere. Profecto, nostro com-"meatu privati, necessario ad dimicandum descen-"dent."

XXVII. Insequenti tempore quum nostri temere

in opere distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur, interfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nunciaverunt, a. d. III Nonarum Martii proelium ad Soriciam quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum, et Attium Varum circum castella praeesse. Eo die Pompeius castra movit, et contra Hispalim in oliveto constitit. Caesar priusquam eodem est profectus, luna hora circiter VI visa est. Ita castris motis Ucubim, Pompeius praesidium, quod reliquit, jussit incenderent, et, deusto oppido, in castra majora se reciperent. Insequenti tempore Ventisponte oppidum quum oppugnare coepisset, deditione facta, iter fecit in Carrucam, contraque Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua praesidia portas clausisset, incendit; milesque, qui fratrem suum in castris jugulâsset, interceptus est a nostris, et fusti percussus. Hinc itinere facto, in campum Mundensem quum esset ventum, castra contra Pompeium constituit.

XXVIII. Sequenti die, quum iter facere Caesar cum copiis vellet, renunciatum est ab speculatoribus, Pompeium de III vigilia in acie stetisse. Hoc nuncio allato, vexillum proposuit. Idcirco enim copias eduxerat, quod Versaonensium civitati fuissent fautores: antea literas miserat, Caesarem nolle in convallem descendere, quod majorem partem exercitus tironem haberet. Hae literae vehementer confirmabant mentes oppidanorum. Ita, hac opinione fretus, totum se facere posse existimabat: etenim et natura loci defendebatur, et ipsius oppidi munitione, ubi castra habuit constituta. Namque, ut superius demonstravimus, loca excellentia tumulis contineri; interim nulla planitia dividit.

XXIX. Sed ratione nulla placuit taceri id, quod eo incidit tempore. Planities inter utraque castra intercedebat, circiter millia passuum V, ut auxilia Pompeii duabus defenderentur rebus, oppidi excelsi et loci natura. Hinc dirigens proxima planities aequabatur, cujus decursum antecedebat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem: nam palustri et voraginoso solo currens erat ad dextrum. Et Caesar, quum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin media planitie in aequum ad dimicandum adversarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu. Huc accedebat, ut locus illa planitie equitatum ornaret, et diei solisque serenitas; ut mirificum et optandum tempus prope ab diis immortalibus illud tributum esset ad proelium committendum. Nostri laetari, nonnulli etiam timere, quod in eum locum res fortunaeque omnium deducerentur, ut, quicquid post horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt; id quod adversarios existimabamus esse facturos. Qui tamen a munitione oppidi mille passibus longius non audebant procedere: in quo sibi prope murum adversarii proeliandum constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum aequitas loci adversarios efflagitabat, ut tali conditione contenderent ad victoriam: neque tamen illi a sua consuetudine discedebant, ut aut ab excelso loco, aut ab oppido, discederent. Nostri pede presso propius rivum quum appropinquâssent, adversarii patrocinari loco iniquo non desinunt.

XXX. Erat acies XIII aquilis constituta, quae lateribus equitatu tegebatur, cum levi armatura millibus VI: praeterea auxiliares accedebant, prope alterum tantum. Nostra praesidia LXXX cohortibus, et

VIII millibus equitum. Ita, quum in extrema planitie iniquum in locum nostri appropinquâssent, paratus hostis erat superior, ut transeundi superius iter vehementer esset periculosum. Quod quum a Caesare esset animadversum, ne quid temere culpa sua secus admitteretur, eum locum definire coepit. Quod quum hominum auribus esset objectum, moleste et acerbe accipiebant, se impediri, quo minus proelium conficere possent. Haec mora adversarios alacriores efficiebat, Caesaris copias timore impediri ad committendum proelium. Ita se efferentes iniquo loco sui potestatem faciebant, ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. Hic decumani suum locum, cornu dextrum, tenebant, sinistrum III et V legio, itemque cetera auxilia, et equitatus. Proelium clamore facto committitur.

XXXI. Hic etsi virtute nostri antecedebant, adversarii se e loco superiore defendebant acerrime, et vehemens fiebat ab utrisque clamor, telorumque missu concursus, sic, ut prope nostri diffiderent victoriae: congressus enim et clamor, quibus rebus maxime hostis conterretur, in collatu pari erant conditione. Itaque ex utroque genere pugnae, quum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa, cumulatur et concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus decumanos cornu tenuisse: qui, etsi erant pauci, tamen, propter virtutem, magno adversarios timore eorum opera afficiebant, quod a suo loco hostes vehementer premere coeperunt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio adversariorum transduci coepta sit ad dextrum. Quae simul est mota, equitatus Caesaris sinistrum cornu premere coepit. At ii eximia virtute proelium facere incipiunt, ut

locus in acie ad subsidium veniendi non daretur. Ita, quum clamori esset intermixtus gemitus, gladiorumque crepitus auribus oblatus, imperitorum mentes timore praepediebat. Hic, ut ait Ennius, Pes pede premitur, armis teruntur arma; adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere coeperunt, quibus oppidum fuit subsidio. Ita ipsis Liberalibus fusi fugatique, non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. In quo proelio ceciderunt millia hominum circiter XXX, et si quid amplius: praeterea Labienus, Attius Varus, quibus occisis utrisque funus est factum: itemque equites Romani, partim ex urbe, partim ex provincia, ad millia III. Nostri desiderati ad hominum M, partim peditum, partim equitum; saucii ad D. Adversariorum aquilae sunt ablatae XIII, et signa, et fasces: praeterea duces belli XVII capti sunt. Hos habuit res exitus.

XXXII. Ex fuga hac quum oppidum Mundam sibi constituissent praesidium, nostri cogebantur necessario eos circumvallare. Ex hostium armis, pro cespite cadavera collocabantur, scuta et pila pro vallo, * insuper occisi, et gladii, et mucrones, et capita hominum ordinata, ad oppidum conversa universa hostium timorem, virtutisque insignia * proposita viderent, et vallo circumcluderentur adversarii * ita Galli tragulis jaculisque oppidum ex hostium cadaveribus sunt circumplexi, oppugnare coeperunt. Ex hoc proelio Valerius adolescens Cordubam cum paucis equitibus fugit; Sexto Pompeio, qui Cordubae fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio, quos equites, quod pecuniae secum habuit, eis distribuit; et oppidanis dixit, se de pace ad Caesarem proficisci; et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompeius

autem cum equitibus paucis, nonnullisque peditibus, ad navale praesidium parte altera Carteiam contendit, quod oppidum abest a Corduba millia passuum CLXX. Quo quum ad octavum milliarium venisset, P. Calvitius, qui castris antea Pompeii praepositus esset, ejus verbis nuncium mittit, quum minus belle haberet, ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri possit. Literis missis, Pompeius Carteiam defertur. Qui illarum partium fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus, (qui arbitrati sunt clanculum venisse) ut ab eo, quae vellet, de bello requirerent. Quum frequentia convenisset, de lectica Pompeius eorum in fidem confugit.

XXXIII. Caesar, ex proelio Munda munitione circumdata, Cordubam venit. Qui ex caede eo refugerant, pontem occupaverunt. Quum eo esset ventum, conviciari coeperunt, Nos ex proelio paucos superesse: quo confugeremus? Ita pugnare coeperunt de ponte. Caesar flumen transjecit, et castra posuit. Scapula, totius seditionis familiae et libertinorum caput, ex proelio Cordubam quum venisset, familiam et libertos convocavit, pyram sibi exstruxit, coenam afferri quam opimam imperavit, item optimis insternendum vestimentis: pecuniam et argentum in praesentia familiae donavit. Ipse de tempore coenavit; resinam et nardum identidem sibi infundit. Ita novissimo tempore servum jussit, et libertum, qui fuisset ejus concubinus, alterum se jugulare, alterum pyram incendere.

XXXIV. Oppidani autem, simul Caesar castra contra oppidum posuit, discordare coeperunt usque eo, ut clamor in castra nostra perveniret fere, inter Caesarianos et inter Pompeianos. Erant hic legio-

nes, quae ex perfugis conscriptae: partim oppidanorum servi, qui erant a Sexto Pompeio manumissi, tunc in Caesaris adventum descendere coeperunt. Legio XIII oppidum defendere coepit: nam, quum jam repugnarent, turres ex parte et murum occuparunt. Denuo legatos ad Caesarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. Hoc quum animadverterent homines fugitivi, oppidum incendere coeperunt: qui, superati a nostris, sunt interfecti, hominum millia XXII, praeterquam extra murum qui perierunt. Ita Caesar oppido potitus. Dum hic detinetur, ex proelio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt; et, bene multis interfectis, in oppidum sunt redacti.

XXXV. Caesar Hispalim quum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita quum oppidum sese tueri dixisset, Caninium legatum cum praesidio intromittit: ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magnum intrà Pompeianarum partium praesidium, quod Caesaris praesidium receptum indignaretur clam quendam Philonem, illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus. is tota Lusitania notissimus erat. Hic clam praesidia Lusitaniam proficiscitur, et Caecilium Nigrum, nomine Barbarum, ad Lenium convenit; qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Rursus in Hispalim oppidum denuo noctu per murum recipitur: praesidium vigilesque jugulant, portas praecludunt, de integro pugnare coeperunt.

XXXVI. Dum haec geruntur, legati Carteienses renunciârunt, quod Pompeium in potestatem haberent. Quod ante Caesari portas praeclusissent, illo beneficio suum maleficium existimabant se lucrifacere. Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desiste-

bant. Quod Caesar quum animadverteret, si oppidum capere contenderet, ut homines perditi incenderent, et moenia delerent, ita consilio habito noctu, patitur Lusitanos eruptionem facere: id quod consulto non existimabant fieri. Ita erumpendo naves, quae ad Baetim flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio detinentur, illi profugiunt, et ab equitibus conciduntur. Quo facto oppido recuperato, Astam iter facere coepit: ex qua civitate legati ad deditionem venerunt, Mundensesque, qui ex proelio in oppidum confugerant, quum diutius circumsiderentur, bene multi deditionem faciunt, et, quum essent in legionem distributi, conjurant inter se, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent; illi caedem in castris administrarent. Hac re cognita, insequenti nocte, vigilia tertia, tessera data, extra vallum omnes sunt concisi.

XXXVII. Carteienses duces, dum Caesar in itinere reliqua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire coeperunt. Pars erat, quae legatos ad Caesarem miserat; pars, qui Pompeianarum partium fautores essent. Seditione concitata, portas occupant: caedes fit magna: saucius Pompeius naves XX occupat longas, et profugit. Didius, qui Gadis classi praefuisset, (ad quem simul nuncius allatus est, confestim sequi coepit; partim peditatus et equitatus ad persequendum celeriter iter faciebant:) item IV die navigatione confecta consequitur eos. Quod imparati a Carteia profecti sine aqua fuissent, ad terram applicant. Dum aquantur, Didius classe occurrit, naves incendit, nonnullas capit.

XXXVIII. Pompeius cum paucis profugit, et locum quendam munitum natura occupat. Equites et

cohortes, quae ad persequendum missae essent, speculatoribus ante missis, certiores fiunt: diem et noctem iter faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehementer erat saucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorsisset: quae res maxime impediebat. Ita lectica a turre, qua esset allatus, in ea ferebatur. Lusitanus more militari, quum a Caesaris praesidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur. Erat accessus loci difficultas: nam idcirco, quod propter suos a nostro praesidio fuisset conspectus, celeriter munitum locum natura, quem ceperat sibi Pompeius, quamvis magna multitudine deducti homines ex superiore loco defendere possent, subeunt. In adventu nostri depelluntur telis: quibus cedentibus, cupidius insequebantur adversarii, et confestim tardabant ab accessu. Hoc saepius facto, animadvertebatur, nostro magno id fieri periculo. Opere circummunire instituit, pari autem et celeri festinatione circummunitiones in jugo dirigunt, ut aequo pede cum adversariis congredi possent: a quibus quum animadversum esset, fuga sibi praesidium capiunt.

XXXIX. Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius, et intorto talo, idcirco tardabatur ad fugiendum: itemque, propter loci difficultatem, neque equo neque vehiculo saluti suae praesidium parare poterat. Caedes a nostris undique administrabatur, exclusa munitione, amissisque auxiliis. Ad convallem autem atque exesum locum, ut in speluncam, Pompeius se occultare coepit, ut a nostris non facile inveniretur, nisi captivorum indicio. Ita ibi interficitur. Quum Caesar Gadibus fuisset, Hispalim pridie Id. Aprilis caput allatum, et populo datum est in conspectum.

XL. Interfecto Cn. Pompeio adolescente, Didius,

quem supra demonstravimus, illa affectus laetitia, proximo se recepit castello, nonnullasque naves ad reficiendum subduxit. Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se receperunt, et, bene magna manu comparata, ad Didium se repertant. Huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen nonnunquam ex castello propter eorum crebras excursiones eliciebatur; et sic prope quotidianis pugnis insidias ponunt, et tripartito signa distribuunt. Erant parati, qui naves incenderent; incensisque, qui subsidium repeterent: ii sic dispositi erant, ut a nullo conspecti omnium ad pugnam contenderent. Ita, quum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur, naves incenduntur; simulque, qui in castello ad pugnam processerant, eodem signo fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiae clamore sublato circumveniunt. Didius magna cum virtute cum compluribus interficitur: nonnulli ea pugna scaphas, quae ad littus fuerant, occupant: item complures nando ad naves, quae in salo fuerunt, se recipiunt. Anchoris sublatis, pelagus remis petere coeperunt: quae res eorum vitae subsidio fuit. Lusitani praeda potiuntur. Caesar Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.

XLI. Fabius Maximus, quem ipse ad Mundam praesidium oppugnandum reliquerat operibus assiduis, hostesque circum sese interclusi, inter se decernere, facta caede bene magna, * * eruptionem faciunt. Nostri ad oppidum recuperandum occasionem non praetermittunt, et reliquos vivos capiunt, XIV millia, ac deinde Ursaonem profisiscuntur: quod oppidum magna munitione continebatur, sic, ut ipse locus, non solum opere, sed etiam natura, editus, ad

oppugnandum hostem abverteret. Huc accedebat, ut aqua, praeterquam in ipso oppido Munda, circumcirca nusquam reperiretur propius millia passuum IIX: quae res magno erat adjumento oppidanis. Tum praeterea accedebat, ut agger materiesque, unde solitae sunt turres agi, propius millia passuum VI non reperiebantur. Ac Pompeius, ut oppidi oppugnationem tutiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam intro congessit. Ita necessario deducebantur nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

XLII. Dum haec ad Mundam geruntur, et Ursaonem; Caesar, quum a Gadibus ad Hispalim se recepisset, insequenti die, concione advocata, commemorat, initio quaesturae suae eam provinciam ex omnibus provinciis peculiarem sibi constituisse, et, quae potuisset, eo tempore beneficia largitum esse: insequenti praetura ampliato honore, vectigalia, quae Metellus imposuisset, a senatu petîsse, et eis pecuniis provinciam liberâsse: simulque, patrocinio suscepto, multis legationibus ab se in senatum inductis, simul publicas privatasque caussas, multorum inimicitiis susceptis, defendisse: suo item in consulatu absentem, quae potuisset, commoda provinciae tribuisse: eorum omnium commodorum esse et immemores, et ingratos in se et in populum Romanum, hoc bello et in praeterito tempore cognôsse. "Vos, jure gentium, et "civium Romanorum institutis cognitis, more barba-"rorum, populi Romani magistratibus sacrosanctis "manus semel et saepius attulistis; et luce clara Cas-"sium in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos "ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones "desitae populi Romani in hac provincia haberi. A-

" pud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro bene-" ficiis habentur. Ita neque in otio concordiam, ne-" que in bello virtutem, ullo tempore retinere potuis-" tis. Privatus ex fuga Cn. Pompeius adolescens a " vobis receptus, fasces imperiumque sibi arripuit: " multis interfectis civibus, auxilia contra populum " Romanum comparavit: agros provinciamque vestro " impulsu depopulavit. In quo vos victores existima-" batis? An, me deleto, non animadvertebatis, x ha-" bere legiones populum Romanum, quae non solum " vobis obsistere, sed etiam coelum diruere possent? " Quarum laudibus et virtute" * * *—[*Desunt reliqua.*]

NOMINA

NOMINA

POPULORUM, OPPIDORUM, FLUVIORUM, &c.

QUAE APUD CAESAREM REPERIUNTUR,

a S. Clarkio ordine alphabetico digesta.

A

ACARNANIA, regio Epiri. *Carnia.*
Achaia, regio Peloponnesi. *le duché de Clarence.*
Acilla, *sive* Acholla, urbs Africae.
Adduasdubis. *vide* Dubis.
Adrumetum, oppidum Africae. *Toulba* sive *Mahometta.*
Aduatici. *vide* Atuatici.
Aedui, populus Galliae. *l' Autunois.*
Aegimurus, insula maris Africi. *la Galetta.*
Aeginium, oppidum Thessaliae.
Aegyptus.
Aetolia, regio Graeciae. *Artinia.* al. *il Despotato.*
Agar, oppidum Africae. nescitur.
Agendicum, urbs Senonum. *Sens.*
Alba, oppidum Latii in Italia. *Albano.*
Albici, populus Galliae. Qui sint, nescitur. Quibusdam *ceux de Viviers.*
Alesia, *sive* Alexia, Mandubiorum oppidum. *Alise.* vide Mandubii.
Alexandria, urbs Aegypti. *Scanderia.*
Allobroges. *Sabaudi.*
Alpes, montes.
Amagetobria, *sive* Magetobria, urbs Galliae. nescitur.
Amantia, oppidum Macedoniae. *Porto Raguseo.*

Amanus, mons Syriae. *Monte de Scanderona.*
Ambarri, populus Galliae. incertum.
Ambialites, populus Galliae. *ceux de Lamballe en Bretagne.* Sed creditur corruptum ex *Ambiani.*
Ambianum, oppidum Belgarum. *Amiens.*
Ambibari, populus Galliae. *ceux d' Ambie en Normandie.*
Ambivareti, populus Galliae. *le Vivarais.*
Ambivariti. *Brabantini.* incertum.
Ambracia, urbs Epiri. *l' Arta.*
Amphilochi, populus Epiri. *Anfiloca.*
Amphipolis, urbs Macedoniae. *Christipoli* seu *Emboli.*
Anartes, populus Germaniae. *Walachi, Servii, Bulgari.* incertum.
Anas, fluvius Hispaniae. *Guadiana* sive *Rio Roydera.*
Ancalites, Britanni. *the Hundred of Henly* Camdeno.
Ancona, urbs Italiae. *Ancona.*
Andes, populus Galliae. *le Duché d' Anjou.*
Antiochia, urbs Syriae. *Antachia.*
Antuates, *vide* Nantuates.
Apollonia, urbs Macedoniae. *Piergo.*
Aponiana, insula prope Lilybaeum, promontorium Siciliae.
Apsus, fluvius Macedoniae. *Aspro.* al. *Ureo.* al. *Spirnaza.*
Apulia, regio Italiae. *Puglia.*
Aquilaria, oppidum Africae prope Clupeam.
Aquileia, urbs Italiae. *Aquilegia.*
Aquitania, regio Galliae. *Guienne.*
Arar, fluvius Galliae. *la Saone* vel *Sône.*
Arduenna silva. *Forêt d' Ardenne.*
Arecomici. *vide* Volcae.
Arelate, urbs Galliae. *Arles.*

Ariminum, urbs Italiae. *Rimini.*
Armenia minor, regio Asiae. *Aladuli.*
Armoricae civitates. *la Bretagne.*
Arretium, urbs Hetruriae in Italia. *Arezzo.*
Arverni, populus Galliae. *le pays d' Auvergne.*
Asculum, oppidum Italiae. *Ascoli.*
Ascurum, oppidum maritimum Mauritaniae.
Asparagium, oppidum Macedoniae.
Aspavia, oppidum Hispaniae Baet. *Espejo.*
Asta, oppidum Hispaniae Baet. *Massa de Asta.* al. *Xerez de la Fontera.*
Ategua, oppidum Hispaniae Baet. *Tebala Veja.*
Atrebates, populus Galliae. *le pays d' Artois.*
Atuatici. *Leodienses.* al. *le Comté de Namur.* al. *Boisle-duc.*
Atuatuca, pagus Belgii. *Tongern. Tungri.*
Avaricum, urbs Aquitaniae. *Bourges.*
Aulerci Eburovices, populus Galliae. *le pays d' Evreux en Normandie.*
Aulerci Diablintes, populus Galliae. regio dicta *le Perche.*
Aulerci Cenomanni, populus Galliae. *le pays du Maine.*
Aulerci Brannovices, populus Galliae. *le Briennois.* Oberlin.
Ausci, populus Galliae. *ceux d' Auchs,* vel *Aux en Gascogne.*
Ausetani, populus Hispaniae sub Pyrenaeis.
Auximum, oppidum Italiae. *Osimo* sive *Osmo.*
Axona, fluvius Galliae Belgicae. *Aisne.*

B

Bacenis, silva Ger. *Thuringer Waldt.* al. *der Hartz Waldt.*

Baetis, fluvius Hispaniae. *Guadalquivir.*
Baeturia. *vide* Bethuria.
Bagrada, fluvius Africae prope Uticam.
Baleares insulae. *Majorca* et *Minorca.*
Batavorum insula, pars Geldriae. *Betuwe.*
Belgae. *le Pays Bas.*
Bellocassi, *sive* Velocasses, populus Galliae. *le Pays de Bayeux en Normandie.* al. *le Vexin.*
Bellovaci, populus Galliae. *le Beauvaisis.*
Bessi, populus Thraciae.
Bethuria, regio Hispaniae Lusit. *Estremadura.*
Betones, *sive* Berones, populus Hisp. Tarracon. *Briones.*
Bibracte, urbs Aeduorum. *Bevray d'Autun.* al. *Beurect.* al. *Beaulne.*
Bibrax, Rhemorum oppidum. *Braine,* sive *Bresne.* al. *Bray.*
Bibroci, Britanni. *the Hundred of Bray* Camdeno.
Bigerriones, populus Galliae. *le Comté de Bigorre en Gascogne.* incertum.
Bithynia, regio Asiae.
Bituriges, populus Galliae. *le Duché de Berry.*
Boii, populus Galliae. *les Bourbonnois.*
Bosphorus, regio prope Pontum Euxinum.
Brannovices. *vide* Aulerci.
Bratuspantium, oppidum Bellovacorum. *Bauvais.*
Britannia.
Brundisium, urbs Italiae. *Brindisi.*
Brutii, populus Italiae. *Calabri.*
Bullis, oppidum Macedoniae.
Bursavolenses, populus Hispaniae Baet. Creduntur iidem, qui Ursaonenses.
Buthrotum, urbs Epiri. *Butrinto* sive *Botronto.*

C

Cabillonum, urbs Galliae. *Chalons sur Saone.*
Cadetes, populus Galliae. nescitur.
Cadurci, populus Galliae. *le Pays de Quercy.*
Caeresi, populus Belgii. incertum.
Calagurritani, populus Hispaniae Tarracon. *Calahorra.*
Caletes, populus Galliae. *le Pays de Caulx en Normandie.*
Calydon, urbs Aetoliae. *Ayton.*
Camerinum, urbs Umbriae in Italia. *Camerina.*
Candavia, regio Macedoniae. *la Canovia.*
Canopus, urbs Aegypti. *Abukir.*
Cantabri, populus Hispaniae Tarracon. *Biscaya.*
Cantium, pars Britanniae. *Kent.*
Canusium, urbs Apuliae, in Italia. *Canosa.*
Cappadocia, regio Asiae.
Capua, urbs Italiae. *Capoa.*
Carales, Sardiniae urbs. *Cagliari.*
Carcaso, urbs Galliae. *Carcassone.*
Carmona, oppidum Hispaniae Baet. *Carmone.*
Carnutes, populus Galliae. *le pays du Chartrain.*
Carruca, oppidum Hispaniae. nescitur.
Carteia, oppidum Hispaniae. *Algeziva.* al. *Tariffa.*
Casilinum, oppidum Italiae. *Castelluzzo.*
Cassi, Britanni. *The Hundred of Caishow* Camd.
Castulonensis saltus, urbs Hispaniae Tarracon. *Castona la Vieja.*
Castra Posthumiana, oppidum Hisp. Baet. *Castro el Rio.*
Catuaci, populus Galliae. *ceux de Douay. Sed creditur corruptum ex* Atuatici.
Caturiges, populus Galliae. *le pays d' Embrun.* al. *Charges.*

Cebenna, mons. *vide* Gebenna
Celtae, populus Galliae.
Celtiberia, regio Hispaniae.
Cenimagni, Britanni. *Iceni* Camd. *Suffolk*, *Norfolk*, et *Cambridgeshire*.
Cenomanni, populus Galliae. *le pays du Maine*, sive *Mans*.
Centrones, populus Galliae. *le pays de Tarantaise*.
Centrones, Nerviorum clientes, populus Belgii. *ceux de Courtray*. al. *de S. Truyen*. al. *Gandavenses*.
Cerauni, montes Epiri. *Monti de Chimera*.
Cercina, insula Africae. *Chercara*, *Cercare*.
Cherronesus, peninsula Africae prope Alexandriam.
Cherusci, populus Germaniae. *Lunenburgenses*. al. *Mansfelders*.
Cilicia, regio Asiae Minoris. *la Caramanie*.
Cimbri, populus Germaniae. *Jutlanders*.
Cinga, fluvius Hispaniae. *Cinca* sive *Senga*.
Cingulum, oppidum Piceni, in Italia. *Cingoli*.
Cirta, oppid. Afr. *Constantina* sive *Cosantina*. al. *Tadel*.
Clupea, urbs Africae maritimae. *Quipia*.
Cocosates, populus Galliae. nescitur.
Comana, Pontica. *Com* sive *Tabachzan*.
Comana, Cappadociae. *Arminacha*.
Compsa, urbs Italiae. *Consa* sive *Conza*.
Condrusi, *sive* Condrusones, populus Belgii. *Condrotz*.
Confluens Mosae et Rheni. *Coblentz*.
Corcyra, insula Epiri. *Corfu*.
Corduba, urbs Hispaniae Baet. *Cordova*.
Corfinium, oppidum Pelignorum, in Italia. *St Pelino*: al. *Pentina*, vicus Aprutii.
Corneliana Castra, urbs Afr. inter Carthaginem et Uticam.

Cosa. *vide* Compsa.
Cosanum, urbs Calabriae, in Italia. *Cassano.*
Cretenses. *ceux de l' Isle de Candie.*
Curiosolitae, populus Galliae. *Corseult en Bretagne* Oberlin.
Cyclades, insulae Aegaei Maris. *l' Isole dell' Archipelago.*
Cyprus, insula. *Cipro.*

D

Daci. *Transylvani*, *Moldavi*, et *Valachi.*
Danubius, fluvius. *Donau*, *Danube.*
Dardani, populus Mysiae. *Rascia et pars Serviae.*
Decetia, oppidum Galliae. *Decise sur Loire.*
Delphi, urbs Achaiae. *Delfo.* al. *Salona.*
Delta, pars Aegypti, in ostiis Nili.
Diablintes, populus Galliae. regio dicta *le Perche.* al. *Diableres en Bretagne.* al. *Linter*, Brabantiae.
Dubis, fluvius Burgundiae. *le Doux.*
Duracium, *vulgo* urbs Galliae, in Pictaviensi provincia. Sed apud Caesarem revera est nomen viri nobilis.
Durocortorum, urbs Galliae. *Reims.*
Dyrrhachium, urbs Macedoniae. *Durazzo*, *Drazzi.*

E

Eburones, populus Belgii. *Tongres.* al. *Liegeois.*
Eburovices, *vide* Aulerci.
Elaver, fluvius Galliae. *Allier.*
Eleutheri. *vide* Cadurci *et* Suessiones.
Elis, urbs Peloponnesi. *Belvidere.* forsan *Gastouni.* Oberlin.
Elusates, populus Galliae. *le pays d' Euse en Gascogne.*
Ephesus, urbs Asiae Minoris. *Efeso*, *Figena.*
Epidaurus, urbs Dalmatiae marit. *Ragusa*, *Dobronicha.*
Epirus, regio Graeciae. *Chimera* et *Larta.*

Essui, populus Galliae. *ceux de Secz. Sed potius creditur corruptum ex* Aedui.

Eusubii. creditur corruptum ex *Unelli* vel *Lexovii.*

F

Fanum, urbs Umbriae, in Italia. *Fano.*

Frentani, populus Italiae.

G

Gaballi, populus Galliae. *le pays de Givaudan.*

Gaditani, populus Hispaniae. *ceux de Cadis.*

Galli.

Gallograecia, regio Asiae Minoris. *Galatia.*

Garites, populus Galliae. *le pays de Gavre,* sive *Gavardan.* al. *Agennois.*

Garoceli, *sive* Graioceli, populus Galliae. *ceux de Mont Cenis.* al. *de la val de Morienne.* al. *du Mont Genevre.*

Garumna, fluvius Galliae. *la Garonne.*

Garumni, populus Galliae circa Garumnam.

Gebenna. *Montagnes de Cevennes.*

Genabum, oppidum Galliae. *Orleans.*

Geneva.

Genusus, fluvius Macedoniae.

Gergovia, Boiorum et Arvernorum, urb. Galliae. incertum.

Germania.

Getuli, populus Africae.

Gomphi, oppidum Thessaliae. *Gonfi.*

Gorduni, populus Belgii. *Gandavenses.* al. *ceux de Courtray.* incertum.

Graioceli. *vide* Garoceli.

Grudii, Nerviorum clientes, populus Belgii. *ceux de Bruges.* al. *de Louvain.*

H

Haliacmon, fluvius Macedoniae.
Harudes, populus Germaniae. nescitur.
Helvetii. *le Suisses.*
Helvii, populus Galliae. *le pays de Vivarez.*
Heraclea Sentica, oppidum Macedoniae.
Hercynia silva, in Germania. *Forêt de Boheme.* olim multo amplior.
Herminius, mons Lusitaniae. *Monte Armino* al. *Monte della Strella.*
Hibernia.
Hippo, urbs Africae. *Bona.*
Hispalis, urbs Hispaniae Baet. *Sevilla.*
Hispania.

I

Jacetani. *vide* Lacetani.
Jadertini (*sive* Hiadertini,) Jadera, urbs Illyrici. *Zara.*
Iberus, fluvius Hispaniae Tarracon. *Ebro.*
Iccius, *sive* Itius portus, oppidum Galliae. *Vissent,* sive *Witsant.* al. *Calais.*
Igilium. *il Giglio. l' Isle du Lys,* in mare Tyrrheno.
Iguvium, urbs Umbriae, in Italia. *Gubio.*
Ilerda, urbs Hispaniae Tarracon. *Lerida.*
Illurgavonenses, populus Hispaniae, prope Iberum.
Illyricum. *Sclavonia,* &c.
Ilurgis, oppidum Hispaniae Baet. *Illora.*
Issa, insula maris Illyrici. *Lissa.*
Italia.
Italica, urbs Hispaniae Baet. *Sevilla la Veja.* al. *Alcala del Rio.*
Ituraea, *sive* Ityraea, regio Palestinae.
Jura, mons Galliae. *le Mont Jura.*

L

Lacetani, populus Hispaniae sub Pyrenaeis.
Larinates, Larinum, urbs Italiae. *Larino.*
Larissa, urbs Thessaliae. *Larizza.*
Latobriges *sive* Latobrigi. nescitur.
Lemannus lacus. *le lac de Geneve.*
Lemovices, populus Galliae. *le Limosin.*
Lemovices Armorici. *ceux de St Paul de Leon.*
Lenium, oppidum Lusitaniae. nescitur.
Lepontii, incolae vallis Lepontinae, inter Alpes.
Leptis, oppidum Africae. *Lebeda* sive *Lepeda.*
Levaci, populus Belgii. incertum.
Leuci, populus Galliae Belg. *le Toulois.*
Lexovii, pop. Galliae, *Lisieux en Normandie. le Lieuvin.*
Liburni, populus Illyrici.
Ligeris, fluvius Galliae. *le Loire.*
Lilybeum, promont. Sicil. *Capo Coco.* al. *Capo Boco.*
Limo, *sive* Limonum, urbs Galliae. *Poitiers.*
Lingones, populus Galliae. *ceux de Langres.*
Lissus, urbs Macedoniae. *Alessio.*
Lucani, populus Italiae.
Luceria, urbs Italiae. *Lucera.*
Lusitania. *Portugal.*
Lutetia. *Paris.*

M

Macedonia.
Magetobria, *sive* Amagetobria, urbs Galliae. incertum.
Malaca, urbs Hispaniae Baet. *Malaga.*
Mandubii, pop. Gall. *vide* Alexia. *l' Auxois en Bourgogne.*
Marcomanni, populus Germaniae. *Mark.* al. *Bohemia.*
Marrucini, populus Aprutii, in Italia.

Marsi, populus Italiae. *Ducato de Marsi.*
Massilia, urbs Galliae. *Marseille.*
Matisco, urbs Galliae. *Mâcon.*
Matrona, fluvius Galliae. *la Marne.*
Mauritania, regio Africae. *Barbarie.*
Mazaca, urbs Cappadociae. *Tisaria.*
Mediomatrices. *ceux de Metz en Lorraine.*
Medobrega, urbs Lusitaniae. *Armenna.*
Meldae. *ceux de Meaux. Sed creditur corruptum ex* Belgae.
Melodunum, oppidum Galliae, supra Lutetiam. *Melun.*
Menapii, populus Germaniae, in ora Flandriae maritima. incertum.
Messana, urbs Siciliae. *Messina.*
Metiosedum, oppidum Galliae ad Sequanam, infra Lutetiam. *Corbeil.*
Metropolis, urbs Thessaliae, inter Pharsalum et Gomphos.
Mitylena, urbs Lesbi insulae. *Metelin.*
Mona, insula. *Man.* al. *Anglesey,* minus recte.
Morini, populus Galliae. *ceux de Terrouanne en Artois.*
Mosa, fluvius Galliae Belgicae. *la Meuse.*
Munda, urbs Hispaniae. *Monda.* al. *Ronda la Veja.*

N

Nabataei, populus Arabiae.
Nannetes, populus Galliae. *ceux de Nantes.*
Nantuates, populus Galliae. incertum.
Narbo, urbs Galliae. *Narbonne.*
Naupactus, urbs Aetoliae. *Lepanto.*
Neapolis, urbs Italiae. *Napoli.*
Neapolis, urbs Africae, inter Clupeam et Adrumetum.

Nemetes, populus Germaniae. *ceux de Spire.*
Nemetocenna, oppid. Belgii. incertum. Quibusdam *Arras.*
Nervii. *le Hainault.* al. *ceux de Tournay.* incertum.
Nicopolis, oppidum Armeniae Minor. *Gianich.* al. *Chiorme*
Nilus, fluvius. *le Nil.*
Nitiobriges, populus Galliae. *l' Agenois.*
Noricum, *sive* Noreia, urbs German. *Nuremberg.* incertum.
Noviodunum Suessionum. *Soissons.*
Noviodunum Aeduorum. *la Ville de Nevers.*
Noviodunum Belgarum. *Noyon.*
Noviodunum Biturigum. *Neuvy* sive *Neufvy.*
Numidae, populus Africae.
Nymphaeum, promontorium Macedoniae, in confinibus Illyrici.

O

Obucula, oppidum Hispaniae Baet. incertum.
Ocelum, oppidum Alpinum Galliae. *Exilles.* al. *Oulx.* rectius *Uxeau.* Oberlin.
Octodurus, opp. Helvet. *Martenach, Martigny, St Maurice.*
Octogesa, oppidum Hispaniae Tarracon. *Mequinenza.*
Orchomenus, oppidum Boeot. *Orcomeno.*
Oricum, oppidum Epiri. *Orco* sive *Orcha.*
Oscenses, populus Hispaniae Tarracon.
Osismii, populus Galliae. incertum.

P

Paemani. *ceux de Pemont*, in territorio Leodiensi. incertum.
Palaepharsalus. *vide* Pharsalus.
Palaeste, oppidum Epiri, prope Oricum.

Parada, oppidum Africae, non longe ab Utica.
Paraetonium, urbs Africae marit. *Alberton* sive *Berton.*
Parisii. *l' Isle de France.*
Parthi, populus Asiae.
Parthini, populus Macedoniae.
Peligni, populus Italiae, in Aprutio.
Pelusium, urbs Aegypti. *Belbais.*
Pergamus, urbs Mysiae. *Pergamo.*
Petra, oppidum Macedoniae.
Petrogorii, reg. Galliae. *le Perigord.*
Pharsalus, urbs Thessaliae. *Farsa.*
Pharus, olim insula Aegypti. *Farion.*
Picenum, reg. Italiae. *la Marca d' Ancona.*
Pictones, populus Galliae. *le pays de Poitou.*
Pirustae, populus Illyrici. *Albanesi.* incertum.
Pisaurum, urbs Umbriae in Italia. *Pesaro.*
Pleumosii, populus Belg. circa Tornacum. incertum.
Pontus, reg. Asiae, ad mare Euxinum.
Posthumiana Castra. *vide* Castra.
Preciani, populus Galliae. *Precins.* incertum.
Provincia Romanorum. *la Provence.*
Ptolemais, urbs Syriae. *St Jean d' Acre.*
Pyrenaei Montes.

R

Ravenna, urbs Italiae. *Ravenna.*
Rauraci, populus Helvetiis finitimus. *ceux de Bâle.*
Rhedones, populus Galliae. *ceux de Rennes en Bretagne.*
Rhemi, populus Galliae. *le Remois.*
Rhenus, fluvius. *le Rhein.*
Rhodanus, fluvius Galliae. *le Rhône.*
Rhodii. *ceux de Rhodes.*
Roma.

Ruspina, urbs Africae marit. *Sousa.* al. *Mahadia.*
Rutheni, populus Galliae. *la Roüergue. le Rhodais.*

S

Sabis, fluvius Belgii. *Sambre.*
Saguntini, populus Hispaniae Tarracon. *Morviedro.*
Salonae, urbs Dalmatiae. *Salona.* al. *Spalatro.*
Salsum, fluvius Hisp. Baet. *Rio Salado,* sive *Gaudajos.*
Samarobriva, pagus Galliae Belgicae. *Amiens.*
Santones, populus Galliae. *la Saintonge.*
Sardinia Insula. *Sardegna.*
Sarsura, oppidum Africae. nescitur. *Surseff,* Shaw.
Scaldis, fluvius Belgii. *l' Eschaut, Scheld.*
Seduni, populus Galliae. *le Haut Valais.*
Sedusii, populus Germaniae. nescitur.
Segni, populus Belgii. nescitur.
Segontiaci, Britanni. incertum.
Segovia, urbs Hispaniae Baet. *Segovia la menor.*
Segusiani, populus Galliae. *le Lyonnais.*
Senones, populus Galliae. *le Senonais.*
Sequana, fluvius Galliae. *la Seine.*
Sequani, populus Galliae. *la Franche Comté.*
Sesuvii, populus Galliae. *ceux de Seez.* incertum.
Sibutzates, populus Galliae. *le Pays de Buch.* incertum.
Sicilia, insula.
Sicoris, fluvius Cataloniae. *Segre.*
Sigambri *sive* Sicambri, populus Germaniae. nescitur.
Siliensis, fluvius Hisp. Baet. *Rio de las Algamidas.* al. creditur corruptum ex *Singulis ; Xenil.*
Soricaria, oppidum Hispaniae. nescitur.
Soritia, oppidum Hispaniae. nescitur.
Sotiates, *vel* Sontiates, populus Galliae. *Solz. le pays alentour d'Aire.*

Suessiones, populus Galliae. *le Soissonnois.*
Suevi, populus Germaniae. *Schwaben.*
Sulcitani, populus Sardiniae.
Sulmo, urbs Italiae. *Sulmona.*
Syria.

T

Tamesis, fluvius Britanniae. *Thames.*
Tarbelli, populus Galliae, prope Pyrenaeos Montes. *ceux d' Ays et de Bayonne au pays de Labourd.*
Tarracina, oppidum Italiae.
Tarraconenses, Tarraco, urbs Hispaniae. *Tarragona.*
Tarsus, urbs Ciliciae. *Tarso.*
Tarusates, populus Galliae. *le Teursan.* incertum.
Tauris, insula in mari Illyrico. nescitur.
Tauroïs, castellum prope Massiliam.
Tectosages. *vide* Volcae.
Tegea, oppidum Africae. nescitur.
Tenchtheri, populus Germaniae. nescitur.
Tergestini. *ceux de Trieste.* in confinibus Istriae et Carnorum.
Teutoni, populus Germaniae. *Teutsch.*
Thabena, urbs Africae.
Thapsus, oppidum Africae marit.
Thebae, urbs Boeotiae. *Tiba* sive *Stibes.*
Thessalia, regio Macedoniae.
Thurii, *sive* Turii, populus Italiae. *Torre Brodogneto.*
Tigurinus Pagus. *Canton de Zurich.* al. *ceux d' Avenches.*
Tisdra, *sive* Tisdrus, urbs Afr. *Cairoan. Jemme,* Shaw.
Tolosates, populus Galliae. *ceux de Toulouse.*
Tralles, urbs Asiae Minoris, in Lydia. *Chora.*
Treviri. *le Triverois, ceux de Triers.*
Triboces *sive* Tribocci, populus Germaniae. *Alsace.*
Trinobantes, populus Britanniae. *Middlesex.*

Tulingi, populus Germaniae. incertum.
Turinus ager. *vide* Thurii.
Turones, populus Galliae. *la Touraine.*

V

Vacca, oppidum Africae. nescitur.
Vahalis, *sive* Walis, fluvius, pars Rheni. *Wael.*
Vangiones, populus Germaniae. *Worms.*
Varus, fluvius Galliae. *le Var.*
Ubii, populus Germaniae. *ceux de Cologne.*
Ucubis, oppidum Hispaniae Baet. *Lucubi.*
Velauni, populus Galliae. *le Velai.*
Vellaunodunum, oppidum Galliae. *Auxerre.* al. *Casteau Landon.* al. *Villeneuve en Loraine.* al. *Veron.*
Velocasses. *vide* Bellocasses.
Veneti, populus Galliae. *Vannes en Bretagne.*
Ventisponte, oppidum Hispaniae. nescitur.
Veragri, populus Galliae. *le pays de Gavot.* al. *Chablais.*
Verbigenus, *sive* Urbigenus Pagus, pop. Helvet. *le pays alentour d'Orbe. le pays de Soleure,* Oberlin.
Veromandui, populus Galliae. *le Vermandois.*
Versaonenses. *vide* Ursao.
Vesontio, urbs Galliae. *Bezançon.*
Vettones, populus Hispaniae. *Extremadura.*
Vibo ad fretum, oppidum Italiae, prope fretum Siculum.
Vienna, urbs Galliae Narbonensis. *Vienne en Dauphiné.*
Ulla, *sive* Ulia, oppidum Hispaniae Baet. *Monte Major.* al. *Vaena.* al. *Velia.*
Unelli, populus Galliae. nescitur.
Vocates, populus Galliae, in finibus Lapurdensium. *Buchs.* incertum.
Vocontii, populus Galliae. *ceux de Die en Dauphiné, et de Vaison au Comtat de Venaissin.*

INDEX

INDEX HISTORICUS.

Numeri, quibus litera nulla praeposita est, ad libros de Gallico referuntur; C. ad bellum Civile; A. ad Alexandrinum; Af. ad Africanum; H. ad Hispaniense.

Q

FINIS TOM. II.

Excudebat R. Tullis.